

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΣΙΦΑΡΑΣ

Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ISBN 960-7143-02-7
ΡΕΘΥΜΝΟ 1998

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η σύντομη μελέτη που ακολουθεί, αποτελεί την τελική εργασία για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης. Στην ουσία πρόκειται για μια πρώτη προσέγγιση του ευρύτερου θέματος της Οικιστικής της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής Κρήτης, που θα μας απασχολήσει μελλοντικά, στο πλαίσιο της εκπόνησης Διδακτορικής Διατριβής. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές και δασκάλους μου Φαράκλα Ν. και Σταμπολίδη Ν., τόσο για την πολύτιμη βοήθειά τους, όσο και για την ακούραστη προσπάθειά τους τα τελευταία πέντε χρόνια, ώστε να γίνει πραγματικότητα το όνειρο των Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Κρήτη. Επίσης, ευχαριστίες και συγχαρητήρια αξίζουν και στους συναδέλφους μεταπτυχιακούς φοιτητές, χωρίς την υπομονή, την επιμονή, το κουράγιο και την όρεξη των οποίων, λίγα θα είχαν επιτευχθεί. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου, προς τους γονείς και τη σύντροφό μου, για την πολύπλευρη υποστήριξή τους. Η εργασία αυτή αφιερώνεται στην τελευταία, που με τόση αγάπη και κατανόηση με ανέχτηκε (ιδίως τους τελευταίους μήνες), αλλά και στο παιδί μας, που θα γεννηθεί σύντομα.

Σεπτέμβρης 1994

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΦΥΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	11
ΟΙ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	13
ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	56
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	62
ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	76
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΘΕΣΕΩΝ	79
ΧΑΡΤΗΣ	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη των Πρώιμων Ελληνικών Χρόνων συγκέντρωσε το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών κατά την τελευταία τριακονταετία. Σημαντικές πραγματείες δημοσιεύτηκαν, σε μια προσπάθεια να φωτιστούν οι «Σκοτεινοί Αιώνες»,¹ μια περίοδος που, κατά την παραδοσιακή αντίληψη, χαρακτηριζόταν από πολιτισμική κάμψη, ανάμεσα στο ένδοξο μυκηναϊκό παρελθόν και το «χρυσό» 5ο αιώνα.

Ειδικά σε ό,τι αφορά στην Κρήτη, η μινωική κληρονομιά έριχνε ανέκαθεν τη σκιά της στη διερεύνηση των Ιστορικών Χρόνων. Όμως, είτε εξαιτίας της λαμπρής δαιδαλικής καλλιτεχνικής παραγωγής, είτε λόγω των αρχαιολογικών ευρημάτων που ήρθαν στο φως από πολύ νωρίς (Καβούσι 1901, Πραισός 1902, Βρόκαστρο 1914), η Εποχή του Σιδήρου δεν άφησε αδιάφορους τους επιστήμονες. Λίγες ήταν ωστόσο, οι εργασίες που ξέφευγαν από την απλή παρουσίαση ανασκαφικών δεδομένων (συνήθως με τη μορφή Χρονικών) και προχωρούσαν σε βαθύτερες αναλύσεις, πολλές από τις οποίες μάλιστα, αποτελούσαν κεφάλαια μόνο ευρύτερων μελετών.² Συγκεντρωμένες πληροφορίες για την ανθρώπινη παρουσία στο νησί, διαθέτουμε κυρίως σε σχέση με συγκεκριμένες πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας των κατοίκων (αρχιτεκτονική, πλαστική, μεταλλοτεχνία, κεραμική).³ Πουθενά όμως, δεν παρέχεται ένας πλήρης κατάλογος των Πρωτογεωμετρικών και Γεωμετρικών θέσεων, ούτε των υλικών καταλοίπων, που έχουν ανακαλυφθεί σε καθεμιά από αυτές. Στην παρούσα λοιπόν εργασία, θα επιχειρήσουμε μια συλλογή των αρχαιολογικών δεδομένων, σημειώνοντας παράλληλα τη θέση τους σε χάρτη του νησιού (κλίμακας 1:50000⁴), επιδιώκοντας την ταυτόχρονη ένταξή τους στο χώρο.

¹ Snodgrass A.M., 1971· Desborough V.R.d'A., 1972· Coldstream J.N., 1977.

² Pendlebury J.D.S., 1979 και τα βιβλία που αναφέρονται παραπάνω.

³ Hayden B.J., 1981· Blome P., 1982· Kunze E., 1931· Brock J.K., 1957.

⁴ Επειδή ο χάρτης στον οποίο εργαστήκαμε της κλίμακας 1: 50000 δεν γίνεται λόγω μεγέθους να συνοδεύει το κείμενο, παρατίθεται στο τέλος του κειμένου ένας μικρότερος, στον οποίο σημειώνονται μεν οι θέσεις, δεν είναι όμως δυνατή η διάκριση των οικιστικών περιοχών-λεκανών απορροής.

Στο εγχείρημά μας αυτό θα στηριχτούμε αποκλειστικά σε δημοσιευμένα στοιχεία. Η επιτόπια έρευνα και η συγκέντρωση πρωτότυπου υλικού δεν κρίνονται προς το παρόν αναγκαίες, αφού θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε έναν όσο το δυνατό πληρέστερο κατάλογο κι όχι να ανασυστήσουμε την ιστορική πραγματικότητα. Προς μια ανάλογη κατεύθυνση κινείται ένα από τα έργα που χρησιμοποιήσαμε, αυτό του Συριόπουλου, στο οποίο κατά τον συγγραφέα υπάρχουν «λεπτομερείς περιγραφαί των ευρημάτων συστηματικώς ανασκαφεισών θέσεων, προοριζόμεναι διαρχαιολόγους».⁵ Ωστόσο, η προέλευση των δεδομένων που συλλέξαμε δεν περιορίζεται στις εξαντλητικές δημοσιεύσεις οικισμών και νεκροταφείων, αλλά επεκτείνεται στην καταγραφή και του στοιχειωδέστερου ίχνους ανθρώπινης παρουσίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Τέλος, δεν πέρασαν ανεκμετάλλευτα τα συμπεράσματα των ιδιαίτερα εποικοδομητικών συνεδρίων που οργανώθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες,⁶ ούτε και των διεξοδικότερων μελετών (κυρίως του Kirsten), που αναφέρονται στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση των οικισμών του νησιού.⁷ Οι παραπάνω πηγές θα μας δώσουν τη δυνατότητα να παρουσιάσουμε όχι μόνο έναν κατά το δυνατό ολοκληρωμένο και λεπτομερή κατάλογο, αλλά και κάποιες αποκρυσταλλωμένες απόψεις, προβληματισμούς, καθώς και διαφωνίες μεταξύ των ερευνητών, για τη ζωή των κατοίκων της Κρήτης από το 10ο ως τον 8ο αιώνα π.Χ.

⁵ Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, vii.

⁶ Αναφερόμαστε κυρίως στα Διεθνή Κρητολογικά Συνέδρια, καθώς και σε δυο ακόμα, που έχουν δημοσιευτεί ως εξής: *Acts of the International Archaeological Symposium: The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C.*, 1978 και *Atti del Convegno Internazionale: La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo*, 1991.

⁷ Kirsten E., 1956· του ίδιου, 1986· του ίδιου, 1990.

ΦΥΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Η θέση της Κρήτης μεταξύ τριών ηπείρων, αλλά και αντίστοιχων σημαντικών πολιτισμικών κέντρων, σημάδεψε την ιστορία της, καθώς την κατέστησε έναν από τους κυριότερους ενδιάμεσους σταθμούς στην κίνηση ανθρώπων, ιδεών και αγαθών. Ο πλούτος των επιδράσεων που δέχτηκε, σε συνδυασμό με το κατακερματισμένο ανάγλυφο, εξασφάλισαν στο νησί μια ασυνήθιστη ποικιλία φυλετικού, οικονομικού, πολιτικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. Ας περιγράψουμε όμως πρώτα, τα φυσικά χαρακτηριστικά που ευνόησαν αυτήν την πολυμορφία.

Η Κρήτη έχει έκταση περίπου 8300 τ. χλμ., μήκος (στον άξονα από τα Δ προς τα Α) 260 χλμ., μεγαλύτερο πλάτος μεταξύ των ακρωτηρίων Σταυρός και Κεφάλια 57 χλμ. και μικρότερο στον ισθμό της Ιεράπετρας 12 χλμ. Τρεις μεγάλοι ορεινοί όγκοι δεσπόζουν στα αντίστοιχα τμήματα του νησιού. Στο δυτικό ορθώνονται τα Λευκά Όρη, αποκόπτοντας τα νότια παράλια από το εσωτερικό. Τα βαθιά και μακριά φαράγγια που σχηματίζονται, αποτελούν τις κύριες οδούς επικοινωνίας μεταξύ τους. Στο κέντρο κυριαρχεί η 1δη, της οποίας το ανυπέρβλητο μέγεθος χωρίζει το νησί στα δύο. Τέλος, στα ανατολικά υψώνεται η οροσειρά της Δίκτης, ένα φυσικό φράγμα απομόνωσης για το Λασιθί. Καθένα από τα τρία μεγάλα βουνά έχει και το κύριο υψίπεδό του, που περιβάλλεται από ορεινά τείχη και διαθέτει πλούσιες πηγές. Στα Λευκά Όρη υπάρχει το οροπέδιο του Ομαλού (1080 μ. ύψ.), στον Ψηλορείτη αυτό της Νίδας (1400 μ. ύψ.), με μεγάλη θρησκευτική σημασία ήδη από τα μινωικά χρόνια, ενώ η Δίκη περικλείει το οροπέδιο Λασιθίου (850 μ. ύψ.), το μεγαλύτερο κι ευφορότερο απ' όλα. Αξιόλογες είναι ωστόσο και οι χαμηλές, πεδινές εκτάσεις, που παρείχαν ανέκαθεν στον πληθυσμό τα αναγκαία μέσα για μια άνετη διαβίωση. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει αυτή της Μεσαράς, οι διαστάσεις και γονιμότητα της οποίας την καθιστούν μέχρι σήμερα σημαντική πηγή πλούτου. Μικρότεροι κάμποι, σαν αυτούς της Κυδωνίας, του Αμαρίου, του Μυλοποτάμου και της Σητείας, αποτέλεσαν από την αρχαιότητα πόλους έλξης για τους κατοίκους του νησιού.

Πέρα από αυτά τα πάγια, βασικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά της Κρήτης, έχουν πιστοποιηθεί δυο σημαντικές μεταβολές, που επήλθαν στη

φυσιογνωμία του τοπίου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η πρώτη αφορά στην ακτογραμμή, η οποία άλλαξε ριζικά μετά το μεγάλο σεισμό του 6ου αι. μ.Χ. Αυτός είχε ως αποτέλεσμα την ανύψωση του δυτικού άκρου και την αντίστοιχη καθίζηση του ανατολικού, με επακόλουθο κάποιες παραλιακές θέσεις αλλού να απομακρυνθούν από τη θάλασσα κι αλλού να βυθιστούν σε αυτήν. Σημαντικότερο όμως ρόλο για το φυσικό περιβάλλον και κατ' επέκταση την οικονομία του νησιού, έπαιξε η βαθμιαία απογύμνωσή του από τα δάση. Ο Pendlebury πίστευε, ότι το δυτικό του τμήμα καλυπτόταν από έναν παρθένο δρυμό κατά τη μινωική εποχή, ο οποίος δεν επέτρεπε την οικιστική ανάπτυξη της περιοχής, με εξαίρεση τα βόρεια παράλια.⁸ Όμως, η συνεχής υλοτόμηση για τον εφοδιασμό σε ξυλεία και κάποιες πυρκαγιές, τυχαίες ή για τη δημιουργία βοσκοτόπων, μετέτρεψαν την Κρήτη σε μια βραχώδη κι άγονη έκταση (στο μεγαλύτερο μέρος της). Επίσης, ξέραναν τα ποτάμια της, τα οποία διαθέτουν πλέον λίγο νερό. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο Πλατανιάς (αρχ. Ιάρδανος) δυτικά των Χανίων, ο Γαζανός (αρχ. Τρίτων) δυτικά του Ηρακλείου, ο Γεροπόταμος ή Μητροπολιανός (αρχ. Ληθαίος) κι ο Αναποδάρης (αρχ. Καταρράκτης) στη Μεσαρά κι ο Μυλοπόταμος (αρχ. Όαξης) στην ομώνυμη επαρχία του Νομού Ρεθύμνου. Εξέχουσα ήταν ωστόσο και η σημασία των πολλών και πλούσιων ορεινών πηγών, που προμήθευαν τους οικισμούς με τις αναγκαίες υδάτινες ποσότητες. Η συνολική εικόνα που μας δίνει τελικά η Κρήτη, είναι αυτή ενός αυτόνομου κι αυτόνομου χώρου, που αποτελεί μια γεωγραφική και ιστορική ενότητα, με μια εντυπωσιακή εσωτερική πολυμορφία.

Στο κεφάλαιο λοιπόν που ακολουθεί, θα μπορέσουμε να παρατηρήσουμε με ποιό τρόπο εκφράζεται αυτή η ποικιλία, μέσα από την εξαντλητική περιγραφή των αρχαιολογικών δεδομένων που διαθέτουμε. Η παρουσίαση του υλικού γίνεται κατά νομό κι επαρχία, ακολουθώντας μια πορεία από τα ΒΔ προς τα ΝΑ του νησιού.

⁸ Pendlebury J.D.S., ό.π., 6.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Α. ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

1) Επαρχία Κισάμου

Καβούσι: Στο χωριό αυτό, κοντά στη Γραμβούσα, στο ΒΔ άκρο του νησιού, εντοπίστηκε συστάδα τριών τάφων. Οι δυο είχαν καταστραφεί κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του δρόμου, ενώ ο τρίτος σώθηκε τμηματικά. Ήταν θαλαμωτός, λαξευμένος στον κούσκουρα και περιείχε ΥΠΓ ενταφιασμό, ΜΓ καύση σε τεφροδόχο κάλπη, 36 άλλα αγγεία, πήλινα σφονδύλια και σιδερένιες πόρπες.

Βιβλιογραφία: Τζεδάκις Γ., 1969, 432. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 19 και 29-30. της ίδιας, 1991, 420.

Στήλαιο Δικτυνναίον: Βρίσκεται στο ΒΑ άκρο της χερσονήσου Ροδωπού κι έδωσε Γ κεραμική.

Βιβλιογραφία: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1991, 420.

Τράχηλος: Επιφανειακά Γ όστρακα προέρχονται από το χωριό αυτό, στα ΒΔ της αρχαίας πόλης του Καστελλίου.

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., 1979, 323. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 11. της ίδιας, 1991, 420.

Άστρικας: Στις παρυφές των υψωμάτων που αποτελούν το Ν όριο της παραλιακής πεδινής λωρίδας στο βόρειο τμήμα της επαρχίας, 15 χλμ. ΝΑ του Καστελλίου, βρίσκεται το χωριό αυτό. Στη δυτική πλαγιά και την

επίπεδη, πλατιά κορυφή του λόφου «Άη Λιάς», ανασκάφτηκαν το 1993 δυο Γ τάφοι. Ήταν θαλαμωτοί, λαξευμένοι στον κούσκουρα, με δρόμο. Ο ακανόνιστου σχήματος θάλαμος του πρώτου, περιείχε μια γυναικεία ταφή στη βόρεια άκρη του, μια καύση με τα υπολείμματά της μέσα σε τεφροδόχο κάλπη και πέντε εγχυτρισμούς σε πίθους, αμφορείς και κρατήρα, που συνοδεύονταν από περίπου 63 αγγεία των αρχών του 8ου αι., καθώς και πολλά και πλούσια κτερίσματα. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται τρία πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια ένθετα σε αγγείο, ένας μεγάλος χάλκινος τριποδικός λέβητας με κατακόρυφες λαβές, χρυσά κοσμήματα, υπερμεγέθη πυραμιδοειδή υφαντικά βάρη, χάλκινες πόρτες και περόνες και τμήματα διαβρωμένων σιδερένιων αντικειμένων. Μια μεγάλη, ασβεστολιθική, επιτύμβια στήλη, με εγχάρακτα γεωμετρικά κοσμήματα, αποτελούσε το σήμα του τάφου. Δυστυχώς, ο άλλος, στην κορυφή του λόφου, είχε συληθεί. Περιείχε μόνο δώδεκα αγγεία σύγχρονα με τα παραπάνω, χάλκινες πόρτες και λίγα άκαυτα οστά.

Βιβλιογραφία: Τη δημοσίευση των τάφων θα κάνει η προϊσταμένη της ΚΕ Έφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., η οποία μου έδωσε προφορική άδεια να τους συμπεριλάβω στον κατάλογο αυτό (και γι' αυτό την ευχαριστώ θερμά), αφού μάλιστα είχα πραγματοποιήσει την ανασκαφή τους.

Βούβες: Στην εκτεταμένη πεδινή περιοχή στο ΒΑ τμήμα της επαρχίας, 25 χλμ. Δ των Χανίων, βρίσκονται οι Άνω και Κάτω Βούβες. Ανάμεσά τους εντοπίστηκαν το 1978, δυο θαλαμωτοί τάφοι λαξευμένοι στο βράχο. Ο πρώτος είχε σχεδόν καταστραφεί από εκσκαφέα, προσέφερε όμως Γ κεραμική και τμήμα σιδερένιου όπλου. Ο δεύτερος είχε ελλειψοειδή θάλαμο και δρόμο και περιείχε λείψανα τριών χρήσεων, που χρονολογούνται από τον Τζεδάκι μεταξύ του ύστερου 9ου-πρώιμου 7ου αι. κι από την Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη στο δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ. Στην πρώτη φάση ανήκουν δυο ενταφιασμοί άντρα και γυναίκας σε αβαθείς λάκκους στις πλευρές του θαλάμου, με συνοδευτική κεραμική, σιδερένια όπλα και πόρτες, πήλινα σφοντύλια και υπερμεγέθη πυραμιδοειδή υφαντικά βάρη. Λίγο υστερότερες είναι οι καύσεις σε 2-3 τεφροδόχα αγγεία με άφθονη κεραμική, ενώ τελευταία είναι μια πιθοταφή με 23 συνοδευτικά αγγεία.

Βιβλιογραφία: Τζεδάκις Γ., 1978, 374. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 15 και 22-25. της ίδιας, 1991, 420.

Γαβαλομούρι: Σε απόσταση περίπου 1 χλμ. από τις Βούβες, ΝΑ του χωριού Γαβαλομούρι (θέσεις Λαγγοί και Σφάκα), ανασκάφτηκαν επτά θαλαμωτοί τάφοι λαξευμένοι στο βράχο. Ο πρώτος είχε σχεδόν καταστραφεί, διέθετε ελλειψοειδή θάλαμο και περιείχε πάνω από 100 αγγεία (κάποια από τα οποία ίσως ήταν τεφροδόχα), που κάλυπταν το δεύτερο μισό του 8ου αι. Ο δεύτερος ήταν επίσης μισοκατεστραμμένος, με

ακανόνιστο θάλαμο και ίσως μια παιδική ταφή, όπως μαρτυρούν δυο πήλινα ειδώλια. Το πρώτο πρέπει να ήταν παιχνίδι (βοοειδές πάνω σε ρόδες), ενώ το άλλο ίσως απεικονίζει μια προστάτιδα θεά (έφιππη μορφή με υψωμένα χέρια). Τα 26 συνοδευτικά αγγεία χρονολογούνται από τον Τζεδάκι στον 8ο αι. και προγενέστερα, ενώ από την Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη στο πρώτο μισό του 7ου. Ο τρίτος, επίσης πολύ φθαρμένος τάφος, περιείχε 17 Γ αγγεία και δυο σιδερένιες αιχμές δοράτων. Οι επόμενοι δύο σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση, με ελλειψοειδείς θαλάμους και δρόμους. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν 17 και 16 αγγεία αντίστοιχα, μερικά ακόμα τεφροδόχα, σιδερένιες αιχμές δοράτων και πόρπη, που ανάγονται στο δεύτερο μισό του 8ου αι. Οι δυο τελευταίοι ήταν σχεδόν κατεστραμμένοι. Μόνο ο ένας περιείχε Γ κεραμική και μικρά χάλκινα δαχτυλίδια.

Τα νεκροταφεία Βουβών και Γαβαλομουρίου βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους, στην ίδια λεκάνη και είναι σύγχρονα, ίσως λοιπόν ανήκαν στην ίδια οικιστική ενότητα. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ομοιότητα των ταφικών εθίμων (μορφή και τρόπος κατασκευής τάφων, κτερίσματα και ταφικές πρακτικές) που συναντάμε στις δυο παραπάνω θέσεις και στον Άστρικα.

Βιβλιογραφία: Τζεδάκις Γ., 1976, 365· του ίδιου, 1977, 330· του ίδιου, 1978, 375· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 16-19 και 25-29· της ίδιας, 1991, 420.

2) Επαρχία Σελίνου

Τρυπητή: Στην ομώνυμη παραλία, δυτικά της εξόδου του φαραγγιού της Αγ. Ρουμέλης, βρέθηκε το 1934 εκτεταμένος Γ οικισμός, με ορθογώνιας κάτοψης κτίρια, ο οποίος δυστυχώς δεν ερευνήθηκε.

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., Eccles E., Money-Coutts M.B., 1932-3, 87· Pendlebury J.D.S., 1979, 325· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 814.

Γαύδος: Στους κόλπους Καράβι και Λαυρακάς και στο λόφο Αγ. Ιωάννης, εντοπίστηκαν Γ επιφανεϊακά όστρακα.

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., 1979, 323· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 11· της ίδιας, 1991, 420.

3) Επαρχία Κυδωνίας

Βρύσες: Το χωριό βρίσκεται στην εύφορη πεδιάδα στο ΒΔ άκρο της επαρχίας, κοντά στη θάλασσα. Τέσσερις ταφές και κεραμική έχουν έρθει στο φως στην περιοχή. Οι δύο είναι ΥποΜ-ΠΓ, από τη θέση Τίμιος Σταυρός. Μια τρίτη ανασκάφηκε κοντά στο Μόδι, ενώ μια Γ παιδική πιθοταφή σε κοιλότητα βράχου προέρχεται από τους Λογάδες. Την τελευταία συνόδευαν χάλκινα κτερίσματα, μεταξύ των οποίων πόρπες, περόνες και πελέκες.

Βιβλιογραφία: Θεοφανείδης Β.Δ., 1940, 485· Dunbabin T.J., 1947, 192· Πλάτων Ν., 1959, 392· Hood M.S.F., 1965, 106· Τζεδάκις Γ., 1968, 418· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 12-14 και 19-20· της ίδιας, 1991, 415 και 419-420.

Μόδι: Βρίσκεται 1 χλμ. ΒΔ των Βρυσών, ίσως λοιπόν οι τάφοι τους ανήκαν στο ίδιο οικιστικό σύνολο. Το 1953 ανασκάφτηκαν επτά λαξευτοί τάφοι ΠΓ και Γ χρόνων. Οι δύο είναι υπόγειοι θαλαμωτοί, ο τρίτος απλό κοίλωμα στο βράχο και οι υπόλοιποι ορθογώνια σκάμματα. Περιείχαν τουλάχιστον 80 αγγεία, σιδερένια όπλα κι εργαλεία, πόρπες κι άλλα μικρά κτερίσματα. Κοντά τους εντοπίστηκαν και μεμονωμένες πιθοταφές.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1953α, 485-486· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 14 και 20-22· της ίδιας, 1991, 415.

Σπήλαιο Κεράς Σπηλιώτισσας: Βρίσκεται κοντά στις Βρύσες, ΒΑ του λόφου Αγ. Γεώργιος κι έδωσε Γ κεραμική.

Βιβλιογραφία: Faure P., 1962, 47· Hood M.S.F., 1965, 106 (από λάθος αναφέρει Βρύσες Αποκορώνου, αντί για το σωστό: Κυδωνίας)· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 12· της ίδιας, 1991, 419.

Σπήλαιο Κάτω Σαρακήνας Θερίσου: Εντοπίστηκε κοντά στο ομώνυμο χωριό και περιείχε ΠΓ και Γ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Hood M.S.F., 1965, 109· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 12· της ίδιας, 1991, 419.

Χανιά: Οι πρώτες ενδείξεις για ύπαρξη ΠΓ-Γ οικισμού στην πόλη προέρχονται από το λόφο Καστέλλι, λίγο ψηλότερα από το μικρό λιμάνι. Η θέση ελέγχει ολόκληρη την εκτεταμένη χαμηλή περιοχή και τον εύφορο κάμπο γύρω από τα Χανιά. Πάνω από τα στρώματα της μινωικής εγκατάστασης ήρθαν στο φως Γ αρχιτεκτονικά λείψανα (τοιχοί, δάπεδα και ορθογώνια εστία), καθώς και ΠΓ-Γ κεραμική. Σε μικρή απόσταση στα ΝΔ, στη συνοικία Νέα Χώρα, ανασκάφτηκε κτίριο με πλινθόκτιστο τοίχο, πάτωμα από πηλόχωμα με ίχνη πυρκαγιάς και ΥΓ όστρακα. Ίσως ο οικισμός εξαπλώθηκε στην πεδιάδα κατά τον 8ο αι. Θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη, την ανεύρεση δυο ΠΓ πιθοταφών στο προάστιο Πελεκαπίνα, στο δυτικό τμήμα της πόλης. Όμως κι άλλοι τάφοι έχουν εντοπιστεί, όπως ο Γ εγχυτρισμός στο Δημοτικό Πάρκο Ειρήνης και Φιλίας, καθώς και οι Γ καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία, με κεραμική και μικρά κτερίσματα στην Τούζλα. (Το τοπωνύμιο αυτό είναι σήμερα άγνωστο και η αναφορά του Pendlebury αμφισβητείται.)

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., 1979, 323· Τζεδάκις Γ., 1965, 568-570· του ίδιου, 1966, 425-426· του ίδιου, 1967, 501· του ίδιου, 1971, 508.

Μαρκουλάκη Σ., 1982, 376-377· της ίδιας, 1987, 556· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 11· της ίδιας, 1991, 414-417.

Σπήλαιο Λερά ή Πανός: Βρίσκεται στην κορυφή του λόφου που δεσπόζει πάνω από το μικρό φυσικό λιμάνι του Σταυρού, στη χερσόνησο Ακρωτηρίου. Διαθέτει τρεις διαδοχικούς θαλάμους. Μόνο στον τελευταίο εντοπίστηκαν ίχνη λατρείας, ενώ στο μεσαίο υπάρχει μια πηγή σε κοιλότητα του βράχου. Λείψανα ανθρώπινης παρουσίας στο σπήλαιο έχουμε από τη Νεολιθική ως τη Ρωμαϊκή Εποχή. Ειδικά για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, έχει βρεθεί μεγάλη ποσότητα ΠΓ κεραμικής και λιγότερη Γ. Στα χρόνια αυτά το σπήλαιο θα χρησίμευε ως καταφύγιο-κατοικία. Μόνο από τον 5ο αι. μαρτυρούνται απομεινάρια λατρείας.

Βιβλιογραφία: Guest-Paramanoli A., Λαμπράκη Α., 1976, 178-243· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 12· της ίδιας, 1991, 419.

Σπήλαιο Παναγίας Αρκουδιώπισσας ή Αρκουδιάς: Εντοπίστηκε στο ΒΑ άκρο της χερσονήσου Ακρωτηρίου κι έχει ένα μόνο θάλαμο. Υπάρχουν ίχνη ανθρώπινης παρουσίας από τη Χαλκοκρατία και τους Ιστορικούς Χρόνους, όμως μόνο ένα Γ όστρακο ήρθε στο φως.

Βιβλιογραφία: Βλέπε παραπάνω, σπήλαιο Λερά.

Σπήλαιο Πλατυβόλας Κεραμειών (Σκοτεινοσιτηλιό): Βρίσκεται στα δυτικά του χωριού Σκουραχλάδα, νότια των Χανίων, στις βόρειες παρυφές των Λευκών Ορέων. Χρησιμοποιήθηκε από τα Ύστερα Νεολιθικά χρόνια μέχρι τα Κλασικά και περιείχε και Γ κεραμική.

Βιβλιογραφία: Τζεδάκις Γ., 1968, 415-416· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 12· της ίδιας, 1991, 419.

4) Επαρχία Αποκορώνου

Απτερα: Στην είσοδο του κόλπου της Σούδας, κοντά στη νότια ακτή, υπάρχει ύψωμα-φυσικά οχυρή θέση, που ελέγχει τόσο την είσοδο στον κόλπο, όσο και την εύφορη πεδιάδα στα ΝΑ. Εδώ τοποθετείται η αρχαία πόλη Απτέρα, της οποίας τμήμα έχει ανασκαφεί. Ήδη από το 1942, ο Dreyer είχε εντοπίσει ΠΓ-Γ κεραμική στο χώρο του υστερότερου διμερούς ιερού. Πολύ αργότερα, το 1988, ήρθαν στο φως κτίρια (τοίχοι και δάπεδο) του 8ου αι., δίπλα στον παραπάνω ναό. Επίσης, στον οικισμό Παλαιόκαστρο, αποκαλύφθηκε ΥΓ νεκρόπολη, με ταφές του ύστερου 8ου-πρώιμου 7ου αι. Ανάμεσά τους και δυο εγχυτρισμοί σε κοιλότητες στο βράχο, της ίδιας περιόδου, με 30 συνοδευτικά αγγεία.

Βιβλιογραφία: Dreyer H., 1951, 104-105, πιν.72· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., 1985, 11· της ίδιας, 1987, 569-570· της ίδιας, 1988α, 549-551· της ίδιας, 1991/93, 280-282· της ίδιας, 1991, 417-9.

B. ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

1) Επαρχία Ρεθύμνης

Αργυρούπολη: Κατά την ανασκαφή της αρχαίας Λάππας, κοντά στα όρια του νομού με αυτόν των Χανίων, βρέθηκε στρώμα με μικρές πέτρες, κάρβουνα και ΥΓ κεραμική, κάτω από ρωμαϊκά κατάλοιπα.

Βιβλιογραφία: Γαβριλάκη Ε., 1988, 558-559.

Ρέθυμνο: Έξι χλμ. ανατολικά της πόλης, κοντά στο δρόμο προς Ηράκλειο, εντοπίστηκε ομάδα Γ τάφων. Πρόκειται για υπολείμματα καύσεων σε τεφροδόχους κάλπες, τοποθετημένες μέσα σε χαμηλά περιφράγματα. Μαζί τους βρέθηκαν μικρότερα αγγεία και χάλκινα εγχειρίδια.

Βιβλιογραφία: Woodward A.M., 1929, 235.

Χαμαλεύρι-Σταυρωμένος: Ανάμεσά τους, στην εύφορη πεδιάδα στα βόρεια του νομού, ανατολικά του Ρεθύμνου, περισυλλέχτηκε ΠΓ και Γ κεραμική. Επίσης, στη θέση Τροχάλα, 1,5 χλμ. ΝΑ του Χαμαλευρίου, εντοπίστηκαν ίχνη Γ οικισμού.

Βιβλιογραφία: Faure P., 1962, 41· Hood S., Warren P., Cadogan G., 1964, 62.

2) Επαρχία Αμαρίου

Πρασιές: Το χωριό βρίσκεται στα όρια με την επαρχία Ρεθύμνης, πάνω στην κύρια οδό που τη συνδέει με τη λεκάνη βόρεια της Συβρίτου. Στο λόφο Καστρί, 1 χλμ. νότια των Πρασιών, ο οποίος ελέγχει το σημαντικό αυτό πέρασμα, εντοπίστηκαν λείψανα Γ εγκατάστασης.

Βιβλιογραφία: Hood S., Warren P., Cadogan G., 1964, 69.

Σύβριτος: Το ύψωμα Κεφάλα, αμέσως νότια από το χωριό Θρόνος, δεσπόζει στη στενή δίοδο μεταξύ της βόρειας και της νότιας λεκάνης της επαρχίας, στο βασικό δρόμο επικοινωνίας ανάμεσα στο Ρέθυμνο και την Αγ. Γαλήνη, στις ακτές του νομού. Στην κορυφή του, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως 38 ορύγματα κυκλικού, ελλειπτικού, ή ακανόνιστου σχήματος, σκαμμένα στον κούσκουρα. Αυτά περιείχαν χώμα, πέτρες, ίχνη καύσεων, οστά ζώων κι αποσπασματική ΥΜ ΙΙΙΓ-Γ κεραμική. Λίγο βορειότερα αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι και τμήμα δαπέδου από πατημένο κοκκινόχωμα δυο ορθογώνιων δωματίων με ΠΓ-Γ όστρακα. Επίσης, στο βόρειο άκρο της κορυφής ανασκάφηκαν λείψανα Γ τοίχων. Η χρήση τόσο των ορυγμάτων, όσο και των δωματίων, δεν έχει ακόμα

εξακριβωθεί. Τέλος, στο ΝΑ τμήμα της εντοπίστηκε λάκκος με ΠΓ κεραμεική.

Βιβλιογραφία: Hood S., Warren P., Cadogan G., 1964, 71. Προκοπίου-Μεταξά Ν., Rocchetti L., 1988, 555. των ίδιων, 1991/93, 269-270. Προκοπίου-Μεταξά Ν., 1994, 249-254. Rocchetti L., 1994, 237-248.

Παντάνασσα: Στους νότιους πρόποδες του βουνού Βενί, στη θέση Ερημοκκλησιές κι αλλού, περισυλλέχτηκαν ΠΓ και Γ όστρακα. Επίσης ανασκάφτηκε ΥποΜ-ΠΓ(;) χτιστός θολωτός τάφος, που περιείχε δυο καύσεις.

Βιβλιογραφία: Hood S., Warren P., Cadogan G., 1964, 70. Προκοπίου-Μεταξά Ν., 1994, 253. Ευχαριστώ θερμά την αρχαιολόγο της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Τέγου Ε., η οποία θα δημοσιεύσει τον παραπάνω τάφο και μου έδωσε προφορική άδεια να τον συμπεριλάβω στον κατάλογο αυτό.

Σπήλαιο Πατσού: Δεν πρόκειται ακριβώς για σπηλιά, αλλά για βραχοσκεπή, στην οποία στεγάζεται και το εκκλησάκι του Αγ. Αντωνίου. Βρίσκεται στο φαράγγι κοντά στο χωριό Πατσός, δυτικά της Συβρίτου. Ίχνη χρήσης του χώρου ως ιερού έχουν εντοπιστεί άφθονα, χρονολογούμενα από την ΥΜ Ι περίοδο ως τη Ρωμαιοκρατία (με κάποια κενά ανάμεσα). Ίσως αυτό να οφείλεται και στη θέση του, σε φυσικό πέρασμα που συνδέει τη βόρεια ακτή του Ρεθύμνου με την πεδιάδα της Μεσαράς και τα λιμάνια στα νότια. Παλιότερα είχαν ανακαλυφθεί πήλινα, μολύβδινο και χάλκινα ειδώλια, καθώς και ΠΓ-Γ κεραμεική. Μόνο τα τελευταία όμως χρόνια, ανασκάφτηκε ένα στρώμα πυράς μεγάλης έκτασης, που προσδιορίζει το χώρο άσκησης της λατρείας.

Βιβλιογραφία: Boardman J., 1961, 76-78. Hood S., Warren P., 1966, 186. Κούρου Ν., Καρέτσου Α., 1994, 81-164.

Σπήλαιο Μαργιέλες Ελενών: Στα υψώματα του Αμαρίου, μεταξύ της ομώνυμης κωμόπολης και του Σπηλίου, βρίσκεται το χωριό Ελένες, κοντά στο οποίο εντοπίστηκε το σπήλαιο Μαργιέλες, που περιείχε ΠΓ και Γ κεραμεική.

Βιβλιογραφία: Faure P., 1956, 98. Κάντα Α., 1980, 205.

3) Επαρχία Αγ. Βασιλείου

Κοξαρές: Κατέχει αξιόλογη θέση στο νότιο τμήμα της εκτεταμένης χαμηλής περιοχής του Αγ. Βασιλείου, στην είσοδο του Κουρταλιώτικου φαραγγιού, που οδηγεί στη νότια ακτή, στην Πρέβελη. Σημαντικά ευρήματα ήρθαν στο φως το 1966 σε δυο τοποθεσίες του χωριού. Στην Άμπελο εντοπίστηκαν ίχνη ΠΓ- Γ οικισμού, ο οποίος ίσως αντικατέστησε άλλον ΥΜ ΙΙΙ των γειτονικών Ατσιπάδων. Επίσης, στη Ρίζα

αποκαλύφθηκαν Γ τεφροδόχοι κάλπες, με κυάθους που τις συνόδευαν. Πολύ κοντά, στα δυτικά του Κοξαρέ, στη θέση Παίζουλο Ατσιπάδων, βρέθηκαν 21 αγγεία με καμένα κι άκαυτα οστά και λίγα χάλκινα κτερίσματα, τα οποία χρονολογούνται από τα ΥΜ ΙΙΙ ως τα Γ χρόνια. Πρόκειται πιθανώς για νεκρόπολη, που χρησιμοποιήθηκε κι από τους δυο διαδοχικούς οικισμούς.

Βιβλιογραφία: Πετρουλάκης Ε., 1915, 48-50· Hood S., Warren P., 1966, 166· Αλεξίου Σ., 1966β, 410.

Κεραμές: Κοντά στη νότια ακτή του Ρεθύμνου, λίγο ανατολικότερα από τη Μονή Πρέβελης, στη θέση Κιόνια, περισυλλέχτηκε ένα Γ επιφανειακό όστρακο.

Βιβλιογραφία: Hood S., Warren P., 1966, 174.

4) Επαρχία Μυλοποτάμου

Γρίβιλα Περάματος: Στο λόφο που δεσπόζει της κοιλάδας Αυλοποτάμου και του δρόμου προς Πάνορμο, 1,5 χλμ. ΒΑ του Περάματος, ανασκάφηκε εκτεταμένος ΠΓ-Γ οικισμός, με κτίρια οικοδομημένα κυρίως από ακατέργαστους λίθους.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1951α, 441· Hood S., Warren P., Cadogan G., 1964, 56.

Ελεύθερνα: Βρίσκεται 30 χλμ. ΝΑ του Ρεθύμνου, στις ΒΔ προεκτάσεις των υπωρειών της Ίδης. Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '20, υπήρχαν ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας, αφού εντοπίστηκε άφθονη ΠΓ-Γ κεραμική στη θέση Ορθή Πέτρα, στη δυτική πλαγιά του λόφου του Πρινέ (σημ. Αρχαίας Ελεύθερνας). Οι ανασκαφές όμως του Παν/μίου Κρήτης από το 1985, έριξαν άπλετο φως στην ιστορία της αρχαίας πόλης. Ο κεντρικός οικιστικός πυρήνας τοποθετείται στο ύψωμα του Πρινέ, μια φυσική ακρόπολη. Στην κορυφή του, το Πυργί, βρέθηκε Γ οικοδόμημα, ενώ και στην ανατολική πλαγιά του αποκαλύφθηκε ΥΓ τοίχος και στρώμα καταστροφής. Όμως και στο γειτονικό λόφο της σημερινής Ελεύθερνας, ανασκάφηκαν λείψανα κατοικιών, στις θέσεις Νησί και Ξενιανά. Μάλιστα στην πρώτη, φαίνεται ότι υπήρχε υπαίθριο ιερό, που έδωσε ΠΓ και Γ κεραμική και πήλινα ειδώλια.

Ακόμα μεγαλύτερη σημασία για τη μελέτη της εξεταζόμενης εποχής, έχει η διερεύνηση του νεκροταφείου της πόλης, ενός από τα εντυπωσιακότερα της Κρήτης. Βρίσκεται στην Ορθή Πέτρα και καλύπτει την περίοδο από το δεύτερο τέταρτο του 9ου ως τις αρχές του 6ου αι. Τα τρία είδη ταφικών πρακτικών που διαπιστώθηκαν είναι: οι εγχυτρισμοί (κυρίως παιδιών) σε πίθους ή αμφορείς, μέσα σε λάκκους ή ορθογώνια λίθινα περιφράγματα, οι ανοιχτές ταφές και οι συχνά επάλληλες καύσεις. Οι τελευταίες συντελούνταν σε ορύγματα, σε περιφράγματα, ή πάνω στο έδαφος. Αρχιτεκτονικές κατασκευές (υπέργεια μνημεία, χτιστούς

περιβόλους, περιφράγματα) συναντάμε αρκετές στο νεκροταφείο. Όμως εκείνα που πραγματικά εντυπωσιάζουν με τον πλούτο και την ποιότητά τους, είναι τα κτερίσματα. Θαυμάσια δείγματα μεταλλοτεχνίας (χάλκινα αγγεία και κοσμήματα, σιδερένια όπλα, εργαλεία κι οβελοί), μικρής και μεγάλης πλαστικής, αλλά και κοσμήματα από χρυσό, ορεία κρύσταλλο και φαγεντιανή, ξεχωρίζουν ανάμεσα σε πολλά ακόμα. Τέλος και οι πληροφορίες που συλλέγουμε σχετικά με τα ταφικά έθιμα είναι εκπληκτικές. Η αντιστοιχία των ευρημάτων με τις περιγραφές του Ομήρου, δίνουν την αίσθηση μιας «μυθικής πραγματικότητας», ενός επικού μεγαλείου. Πυρές από κορμούς και κλαδιά δέντρων πάνω σε λίθινο υπόβαθρο, με τους νεκρούς στην κορυφή τους και τα κτερίσματα τριγύρω, ανακομιδές οστών, τύμβοι κι ένας «δειροτομηθείς αιχμάλωτος», παρέχουν μια εικόνα αυτού του σημαντικού νεκροταφείου.

Βιβλιογραφία: Woodward A.M., 1929, 225· Σταμπολίδης Ν., 1988, 303-305· του ίδιου, 1990, 375-403· του ίδιου, 1991/93, 261-263· του ίδιου, 1994· Θέμελης Π.Γ., 1991/93, 247-257· Καλπαξής Θ., 1991/93, 257-261.

Αξός: Στις βόρειες παρυφές της 1δης, στον Άνω Μυλοπόταμο, βρίσκεται το χωριό αυτό, πάνω στα ερείπια της αρχαίας πόλης. Οι πρώτες ενδείξεις ανθρώπινης εγκατάστασης κατά τα Γ χρόνια, αφορούσαν σε παράδοση τεφροδόχου κάλπης και πέντε αρυβάλλων από κατοίκους. Αργότερα ήρθε στο φως ΠΓ κεραμική, στη θέση Μεγάλος Τράφος, Γ στρώμα με όστρακα στην Παναγιά και ταφή που περιείχε ΠΓ ψευδόστομο αμφορέα στο Τειχίο. Επίσης, στο σπήλαιο Λάμια, ΝΑ του χωριού προς Ζωνιανά περισυλλέχτηκαν Γ πίθοι.

Βιβλιογραφία: Faure P., 1956, 101· Αλεξίου Σ., 1961-2, 300· Κάντα Α., 1980, 201· Προκοπίου-Μεταξά Ν., 1991/93, 266-268.

Ιδαίο Άντρο: Πρόκειται για το σπουδαιότερο ιερό σπήλαιο της Κρήτης κατά την Εποχή του Σιδήρου. Βρίσκεται στο κέντρο του νησιού, στο ψηλότερο βουνό του, σε υψόμετρο περίπου 1400 μ. Σύμφωνα με μια παράδοση, ο Δίας γεννήθηκε εδώ κι όχι στο Δικταίο Άντρο. Κατά τη γνωστότερη όμως, εδώ φυγαδεύτηκε και τράφηκε από την Αμάθεια, ενώ οι Κορύβαντες κάλυπταν τα κλάματα του βρέφους με τα τύμπανά τους. Γι'αυτό και τα ίχνη λατρείας που ήρθαν στο φως, ανάγονται σε μια μεγάλη περίοδο, από τα ΥΜ ήδη χρόνια, μέχρι τη Ρωμαιοκρατία. Η διερεύνηση του σπηλαιού ξεκινά από πολύ νωρίς, από τα τέλη του 19ου αι. και συνεχίζεται ως τις μέρες μας, διαρκεί δηλαδή, πάνω από έναν αιώνα. Στην είσοδό του ξεχωρίζει ένας μεγάλος πεσμένος βράχος, που έχει λαξευτεί ώστε να γίνει ορθογώνιος, με υψηλό πόδιο γύρω του, λειτουργώντας ως βωμός. Στο εσωτερικό διακρίνουμε δυο κύριους θαλάμους, το δάπεδο των οποίων σκεπαζόταν από παχύ στρώμα στάχτης, κάρβουνα, οστά κι άφθονα αναθήματα, μερικά από τα οποία χαρακτηρίζουν τα σημαντικά ελληνικά

ιερά. Μεγάλοι χάλκινοι τριποδοικοί λέβητες, ασπίδες, κύμβαλα, χάλκινα και πήλινα ειδώλια, αγγεία κι άλλα αντικείμενα συγκαταλέγονται σε αυτά.

Βιβλιογραφία: Faure P., 1956, 97· Boardman J., 1961, 79-88· Σακελλαράκης Ι.Α., 1984, 507-599· του ίδιου, 1988-9, 22-27· Rizzo M.A., 1985α, 27-30.

Γ. ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

1) Επαρχία Μαλεβιζίου

Αγ. Πελαγία: Από το παραλιακό αυτό χωριό, ΒΔ του Ηρακλείου, περισυλλέχτηκε ΠΓ ψευδόστομος αμφορέας και Γ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Boardman J., 1961, 95 και 97· Αλεξίου Σ., 1972α, 237.

Γωνιές: Βρίσκονται στις ΒΑ παρυφές της Ίδης, κοντά στα όρια με το Νομό Ρεθύμνου. Στη θέση Κορφή της Κεριάς, εντοπίστηκαν λείψανα κτιρίων και χάλκινο ΠΓ ειδώλιο με συμφυή πόδια, προτεταμένα χέρια, μακριά κόμη και δήλωση μαστών και του αντρικού φύλου.

Βιβλιογραφία: Αλεξίου Σ., 1967α, 485.

Κολλυβά Μετόχι: Στην εύφορη πεδιάδα κοντά στη βόρεια ακτή, ΝΔ του Ηρακλείου, ανασκάφηκε θαλαμωτός τάφος λαξευμένος στο βράχο, με κυκλική κάτοψη, μικρό δρόμο και ΠΓ κεραμική.

Βιβλιογραφία: Μαρινάτος Σ., 1931-2, 1-2.

Καβροχώρι-Τύλισος: Στην ίδια κοιλάδα, ΝΔ του Κολλυβά Μετοχίου, εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα της Εποχής του Σιδήρου, γύρω από τα δυο γειτονικά χωριά. Στη θέση Ξήπετρα Καβροχωρίου περισυλλέχτηκαν δυο ψευδόστομοι αμφορίσκοι κι ένας κρατηρίσκος ΠΓ χρόνων. Στην Τύλισο αποκαλύφθηκαν δυο κατεστραμμένοι Γ τάφοι, ένας άλλος ΠΓ με τεφροδόχο χάλκινο λέβητα, ψευδόστομο αμφορέα, σιδερένια και χάλκινα όπλα και πόρπες, καθώς και Γ κεραμική σε στρωματογραφική έρευνα.

Βιβλιογραφία: Χατζηδάκης Ι., 1912, 199· Μαρινάτος Σ., 1931, 112-118· Αλεξίου Σ., 1971, 493· Κάντα Α., 1980, 13· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 213 και 288.

Σταυράκια: Στο ΝΔ άκρο της πεδιάδας του Ηρακλείου, κοντά στο χωριό αυτό, ήρθαν στο φως Γ τεφροδόχα αγγεία και κεραμική.

Βιβλιογραφία. Orsi P., 1897, 259-260. Pendlebury J.D.S., Eccles E., Money-Coutts M.B., 1932-3, 91. Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 290.

Κρουσώνας: Βρίσκεται στις ανατολικές παρυφές της Ίδης, κοντά στα όρια των Νομών Ηρακλείου και Ρεθύμνου. Στο ύψωμα Κούπος, είχαν εντοπιστεί, ήδη από το 1918, λείψανα τοίχων, λαξευτή κλίμακα και Γ όστρακα. Σχεδόν 70 χρόνια αργότερα, ανασκάφτηκαν δυο καλοχτισμένα οικήματα, από τα οποία το ένα είχε οικοδομικές φάσεις από την ΥΜ ΙΙΙΓ ως την Αρχαϊκή περίοδο. Το κτίριο είχε ορθογώνιο προθάλαμο κι εστία, πλακόστρωτη αυλή, δυο πλευρικά δωμάτια και μια λίθινη βάση κίονα για τη στήριξη της οροφής. Πήλινα ζώδια κι ανθρωπόμορφο ειδώλιο, σιδερένια, χάλκινα και λίθινα μικροαντικείμενα και κεραμική (κυρίως ΥΓ), συμπεριλαμβάνονται στα ευρήματα. Η θέση του σπιτιού στο κέντρο περιήτου του οικισμού, κάνει τον ανασκαφέα να υποθέσει μια ιδιαίτερη σημασία του. Στους πρόποδες του λόφου ήρθε στο φως Γ λακκοειδής τάφος με τεφροδόχο κάλπη κι αγγεία (θέση Χοιρόμαντρες ή Πρινόρι), ενώ στη Χαλέππα αποκαλύφθηκε παιδική πιθοταφή με τρία μικρά ΠΓ αγγεία. Τέλος, στο Βώλακα βρέθηκαν επτά πήλινα ΠΓ-Γ ζώδια.

Βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης Σ., 1918α, 10-11. του ίδιου, 1948, 538. Pendlebury J.D.S., Eccles E., Money-Coutts M.B., 1932-3, 92. Αλεξίου Σ., 1971, 493. Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., 1973, 572. της ίδιας, 1976, 359. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη Ν., 1987, 530 και 550.

Πρινιάς: Στις ΝΑ παρυφές της Ίδης, στο ύψωμα Πατέλα ΒΑ του χωριού, εντοπίστηκαν τα λείψανα μιας σημαντικής αρχαίας πόλης, την οποία πολλοί ταύτισαν με τη Ριζηνία. Η θέση αποτελεί φυσικό οχυρό κι ελέγχει το πέρασμα από τη βόρεια ακτή του νησιού (Τύλισος, Κνωσός), προς την πεδιάδα της Μεσαράς (Γόρτυνα) και τη θάλασσα στα νότια. Την ευρεία, σχεδόν τριγωνική κορυφή του βουνού (υψ. 680 μ.), πρώτος ανέσκαψε ο Pernier το 1906-8, φέρνοντας στο φως τους δυο Πρωίμους Αρχαϊκούς ναούς και την ελληνιστική οχύρωση. Από το 1969 ως το 1978 οι εργασίες συνεχίστηκαν από τον Rizza, σε αναζήτηση του οικισμού και της νεκρόπολης. Κοντά στο βόρειο άκρο της ακρόπολης, κατά μήκος του δυτικού αναλημματικού τοίχου, αποκαλύφθηκε ένα σύνολο κτιρίων χτισμένων σε τρία διαδοχικά άνδρα. Τα αρχιτεκτονικά τους στοιχεία είναι ανάλογα με αυτά των συγχρόνων τους κρητικών εγκαταστάσεων: ορθογώνια δωμάτια διαφόρων διαστάσεων, οικοδομημένα από αδρές πέτρες, με λίθινες βάσεις κίωνων για τη στήριξη επιπέδων στεγών, εσχάρες και πιθοστάτες. Η κεραμική χρονολογεί τα παραπάνω σπίτια από τα ΠΓ ως τα Ανατολίζοντα χρόνια. Σε μια άλλη περιοχή, ανατολικά των ναών, εντοπίστηκαν άλλα τέσσερα διαδοχικά δωμάτια, δυο οικιών, τοποθετημένα στον ίδιο άξονα. Τα δάπεδά τους βαθμιαία ανυψώνονταν, καθώς χρησιμοποιήθηκαν από την ΥποΜ ως την Αρχαϊκή περίοδο. Ανάμεσα στα δυο αυτά σπίτια και τους ναούς είχε αφεθεί ελεύθερος ένας ευρύς χώρος,

σαν πλατεία. Τέλος, σε μια κοιλάδα νότια του υψώματος, στη θέση Χάλαυρα, ήρθαν στο φως Γ αρχιτεκτονικά λείψανα, που σώζονται μέχρι το ύψος των 2,80 μ.

B-BΔ της Πατέλας, σε απόσταση 500 μ. περίπου, στη θέση Σιδεροσπηλιά, εντοπίστηκε η νεκρόπολη, στην οποία ανασκάφτηκαν περί τους 680 τάφους, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τα ΥΜ ΙΙΙΓ ως τα Αρχαϊκά χρόνια (τέλος 13ου-μέσα 6ου αι.). Κατά την ΠΓ περίοδο (δεύτερη φάση χρήσης του νεκροταφείου) κυριαρχεί το έθιμο της ταφής, είτε σε υπέργειους θολωτούς τάφους, είτε σε μικρότερους χτισμένους μέσα σε σκάμματα στο βράχο. Στον αντίποδα, ο 8ος αι. χαρακτηρίζεται από καύσεις και παιδικές πιθοταφές. Τα καμένα οστά τοποθετούνται σε τεφροδόχα αγγεία, τα οποία περιβάλλονται από χαμηλά πέτρινα περιφράγματα, πατώντας σε μικρούς λιθωρούς. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν δυο ορθογώνια κτίρια, τα οποία δεν περιέχουν οστά και ίσως σχετίζονται με τη λατρεία των νεκρών. Επίσης, 18 ενταφιασμοί ζώων (κυρίως αλόγων), φέρνουν στο νου το έθιμο της θυσίας τους, που αναφέρει ο Όμηρος και συναντάμε κι αλλού (Σαλαμίνα Κύπρου, Άργος, Ναύπλιο και Μαραθώνας). Λίγο μακρύτερα, στο δρόμο προς τις Ασίτες, αποκαλύφθηκαν τρεις Γ τάφοι: δυο θολωτοί κι ένας θαλαμωτός λαξευμένος στο βράχο, με μια παιδική ταφή και μερικά τεφροδόχα αγγεία. Μαζί τους βρέθηκαν κάποια οστεοφυλάκια από χαμηλά τοιχία, καθώς και πρωτογενείς πυρές. Τα κυριότερα κτερίσματα ήταν χρυσά ομοιώματα ασπίδων, σιδερένια όπλα και ειδώλια.

Από τα κινητά ευρήματα που διαθέτουμε από τον Πρινιά (έργα γλυπτικής, χαλκουργίας, κεραμικής, πήλινα ειδώλια κ.ά.), αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για μια σημαντική εγκατάσταση, η οποία γνώρισε αξιοσημείωτη άνθιση κατά τα Γεωμετρικά και Ανατολίζοντα χρόνια.

Βιβλιογραφία: Αλεξίου Σ., 1971, 492· Rizza G., 1971, 218-233· του ίδιου, 1973, 286-289· του ίδιου, 1978, 294-297· του ίδιου, 1983, 45-51· του ίδιου, 1985, 143-167· του ίδιου, 1991, 331-347.

2) Επαρχία Καινουργίου

Κούρτες: Στις ΝΑ παρυφές της Ίδης, στα υψώματα που αποτελούν το βόρειο όριο της δυτικής Μεσαράς, βρίσκεται η ΠΓ-Γ νεκρόπολη των Κουρτών. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε τη θέση του σύγχρονου οικισμού, ίσως όμως τα αρχιτεκτονικά λείψανα στη θέση Κουρτοκεφάλι, ή Πλακούρα, ή Του Φράγκου η καθέδρα, ανήκαν σε αυτόν. Οι θολωτοί τάφοι που ανασκάφτηκαν είχαν χτιστεί από αδούλευτες πέτρες, δε διέθεταν δρόμο, ενώ ποίκιλλαν στο μέγεθος και το σχήμα του θαλάμου (κυκλικό, πεταλόσχημο, ελλειψοειδές). Περιείχαν ταφές και καύσεις, ΠΓ και Γ κεραμική, σιδερένια όπλα, χάλκινες πόρτες και κάποια μικροαντικείμενα.

Βιβλιογραφία: Halbherr F., 1901α, 259-293· Taramelli A., 1901, 294-301.

Γόρτυνα: Στο μέσο περίπου της πεδιάδας της Μεσαράς, κοντά στο βόρειο όριό της, δίπλα στο χωριό Αγ. Δέκα, έχει εντοπιστεί η αρχαία Γόρτυνα. Ο οικισμός ήταν διασκορπισμένος σε τρεις γειτονικούς λόφους, ελέγχοντας τόσο την κοιλάδα μέχρι τη Φαιστό στα δυτικά και τη θάλασσα στα νότια, όσο και το πέρασμα από τη λεκάνη του Πρινιά. Τα πρώτα ίχνη της ΠΓ-Γ εγκατάστασης ήρθαν στο φως στην κορυφή και τη βόρεια πλαγιά του υψώματος του Αγ. Ιωάννη. Πρόκειται για ορθογώνια δωμάτια (το ένα με κυκλική εστία) νότια και δυτικά του ναού, από τα οποία προήλθε ΥποΜ-ΠΑνατ. κεραμική. Από τον 8ο αι. φαίνεται, ότι η θέση πήρε τη μορφή ακρόπολης, όπως μαρτυρούν τα τμήματα κυκλώπειου τείχους (πάχους 80 εκ. περίπου), χτισμένου από ασβεστολιθικούς δόμους.⁹ Επίσης, η ίδρυση του ιερού της Αθηνάς Πολιάδος στα τέλη του 9ου αι., δείχνει ότι είχε ξεκινήσει μια πορεία μεταλλαγής της ακρόπολης από χώρο κατοικίας σε τόπο λατρείας. Συγχρόνως, κατά τον 8ο αι., δημιουργούνται νέοι οικιστικοί πυρήνες στους λόφους Προφήτης Ηλίας και Αρμί. Στον πρώτο ανασκάφηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα στην κορυφή του και στις τρεις πλαγιές του (εκτός της ανατολικής). Διακρίνουμε δυο οικοδομικές φάσεις μέσα στον 8ο αι. Οι οικίες της νεότερης χτίστηκαν πάνω σε δυο τεχνητά άνδρα κι εξυπηρετούνταν από έναν ευρύ δρόμο, πλάτους 4 μ. Ίσως ήταν μονόχωρες, αρκετά μικρές, με ορθογώνια δωμάτια, λίθινες βάσεις κιόνων για τη στήριξη της στέγης και πιθοστάτες. Μοιάζουν με τα κτίρια συγχρόνων οικισμών στο νησί, είναι όμως κάπως λιτές. Για την προηγούμενη φάση γνωρίζουμε λίγα στοιχεία, αλλά φαίνεται ότι τα σπίτια διαθέτουν διαφορετικό προσανατολισμό (με βάση κάποιον παλιότερο δρόμο) και συνθετότερο σχέδιο στην κάτοψή τους. Αξίζει να αναφέρουμε, ότι βαθύτερα από τα Γ στρώματα υπάρχει ΠΓ κεραμική κι αργοί λίθοι, χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η τελική καταστροφή του οικισμού χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ. και μπορεί να οφείλεται σε καταστροφικό σεισμό, ίσως τον ίδιο που κατέστρεψε τη Γ συνοικία Χάλαρα της Φαιστού. Όσον αφορά στα ίχνη του οικισμού στο λόφο Αρμί, αυτά εντοπίστηκαν στην επίπεδη, ευρεία κορυφή του και τη νότια πλαγιά, όμως οι ανασκαφείς δεν έχουν δώσει περισσότερες πληροφορίες προς το παρόν. Από τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε, ότι η Γ Γόρτυνα αποτελούνταν από οικιστικούς πυρήνες σε αρκετή απόσταση μεταξύ τους, εκατέρωθεν του Μητροπολιανού ποταμού. Ο παλιότερος, της ακρόπολης, φαίνεται ότι ιδρύθηκε στα ΥποΜ χρόνια, ενώ του Πρ. Ηλία είναι λίγο μεταγενέστερος (ΠΓ). Οι κάτοικοι επέλεξαν τα υψώματα, θεωρώντας τα απαραίτητα για την άμυνά τους, στρέφονταν όμως προς την εύφορη πεδιάδα της Μεσαράς για την επιβίωση και την ευημερία τους. Η θέση των Γ αστικών πυρήνων ίσως καθόρισε αυτήν της μεταγενέστερης ελληνικής πόλης, σε μια πεδινή ζώνη κοντά στο ποτάμι, ανάμεσά τους. Μπορεί μάλιστα, ο σεισμός να επιτάχυνε την πορεία προς ένα συνοικισμό.

⁹ Η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε από τη Hayden B.J. (1988, 12-13), η οποία θεωρεί ότι το μικρό πάχος και η τοπογραφία αντιτίθενται σ' έναν αμυντικό χαρακτήρα του. Άλλωστε, δεν εκμεταλλεύονταν τη διαμόρφωση του εδάφους, αφού περιέκλειε τμήμα μόνο της κορυφής, στερούμενο αποτελεσματικότητας.

Δυστυχώς δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα το νεκροταφείο της αρχαίας Γόρτυνας. Μόνο ένας μεγάλος και πλούσιος ΠΓ θολωτός τάφος αποκαλύφθηκε το 1966, στην περιοχή της Γεωργικής Σχολής, κοντά στο εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου. Διατηρείται σχεδόν άθικτος, χτισμένος με επιμέλεια από δουλεμένους λίθους, μικρές πέτρες και λάσπη στα κενά, σε μια κυψελοειδή κατασκευή. Έχει διάμετρο 2,70 μ., ύψος 2,90 μ. και μικρό λαξευτό δρόμο. Περιείχε περίπου 50 αγγεία, μεταξύ των οποίων και τεφροδόχους κάλπες, αμφορείς και πίθους, καθώς και σιδερένια όπλα κι εργαλεία.

Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία που ανασκάφτηκαν στη Γόρτυνα είναι ο ναός στην κορυφή του Αγ. Ιωάννη. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίριο (13,65 μ. X 16 μ.), με αλαβάστρινους εξωτερικούς τοίχους και κατεύθυνση Β-Ν. Στη στενή βόρεια πλευρά θα πρέπει να υπήρχε η είσοδος, ενώ το νότιο τμήμα διαιρούνταν σε έξι χώρους, ανά τρεις σε δυο σειρές, παρατακτικά. Στο μεσαίο της βόρειας σειράς χτίστηκε ορθογώνιος αλαβάστρινος βόθρος, με τον πυθμένα του βαθύτερα από το δάπεδο του υπόλοιπου ναού. Έξω από τη ΝΔ γωνία του ιερού υπήρχε λάκκος με ίχνη τελετουργικής θυσίας για την ίδρυσή του. Αυτή ανάγεται στα τέλη του 9ου αι. (ΥΠΓ-ΠρΓ χρόνια). Λίγο χαμηλότερα από την κορυφή, στην ανατολική πλαγιά του λόφου, βρέθηκε τμήμα ενός βωμού (13,5 μ. X 2 μ.), κατασκευασμένου από ασβεστολιθικούς κι αλαβάστρινους δόμους. Πιθανώς χρησιμοποιούνταν ως εσχάρα του ναού, από τον οποίο ήταν μεταγενέστερος (γύρω στο 735 π.Χ.). Από το χώρο του ιερού και του βωμού προέρχεται πλήθος ΠΓ-Γ και υστερότερων αναθημάτων, από τα οποία ξεχωρίζουν τα πήλινα και χάλκινα ειδώλια, τα χάλκινα και σιδερένια όπλα και οι μικρογραφίες τους. Ο Di Vita υποστηρίζει, ότι τόσο η τριμερής αρχιτεκτονική μορφή του ναού, όσο και οι πολυάριθμοι αναθηματικοί κέρνοι, υποδηλώνουν τη λατρεία μιας γυναικείας θεάς της γονιμότητας με τρεις υποστάσεις (Ρέα, Ειλείθια, Βριτόμαρτις), την οποία αργότερα αντικατάστησε μια επίσης γυναικεία, πολεμική θεότητα (Αθηνά Πολιάς).¹⁰

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1955, 561· Levi D., 1955-6, 207-288· Αλεξίου Σ., 1966α, 189-191· του ίδιου, 1967α, 485· Renard L., 1967, 570-2· Rizza G., Scrinari V.S.M., 1968· Hayden B.J., 1981, 150 και 158· της ίδιας, 1988, 12-13· Di Vita A., 1985, 39-72· του ίδιου, 1991, 309-319· Allegro N., 1991, 321-330.

3) Επαρχία Πυργιωτίσσης

Φαιστός: Κοντά στις εκβολές του Γεροπόταμου στον κόλπο της Μεσαράς, πάνω σε λόφο που δεσπόζει σε μια εύφορη χαμηλή περιοχή, βρίσκεται το μινωικό ανάκτορο της Φαιστού. Στη δυτική αυλή του, σε ψηλότερα στρώματα, ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα της ΠΓ-Γ εγκατάστασης. Αυτή θα εκτεινόταν ως το χαμηλό ύψωμα Μενίδι στα ΒΔ, την Αγία Φωτεινή στα ΒΑ, τα Χάλαρα στα ΝΑ και το Αλισανδράκι στα Ν. Αν

¹⁰ Di Vita A., 1991, 309.

στις παραπάνω θέσεις προσθέσουμε και περιοχές με νεκροταφεία του οικισμού, στο Πετροκεφάλι (ΝΑ), το Καμηλάρι (ΝΔ), τα Λιλιανά (ΒΔ) και τα Καλύβια (ΒΑ), αντιλαμβανόμεστε την ευρύτητα του χώρου κατάληψης στα ΠΓ-Γ χρόνια. Άλλωστε η Φαιστός, παρέμεινε ένα ισχυρό πολιτικοοικονομικό κέντρο στην Κρήτη και μετά την πτώση της μινωικής κυριαρχίας, μέχρι τη Ρωμαϊοκρατία.

Καθώς η λεπτομερής περιγραφή όλων των κτιρίων του οικισμού, δεν αποτελεί στόχο της παρούσας μελέτης, θα περιοριστούμε στην παρουσίαση ορισμένων χαρακτηριστικών της οικιακής αρχιτεκτονικής. Σε χώρο που καταλαμβάνει 120 τ.μ., πάνω και γύρω από τη δυτική αυλή του ανακτόρου, οικοδομήθηκε ο κύριος πυρήνας. Όλα τα δωμάτια του έχουν ορθογώνια ή τραπεζοειδή κάτοψη, με ίσιους τοίχους. Μερικά είναι μεγάλα, όπως τα G, W, R3, CC κι AA, άλλα μικρότερα. Ως θεμέλια συχνά χρησιμοποιούνται τα μινωικά (G), ή μυκηναϊκά (P) ερείπια, συνήθως όμως, οι τοίχοι πατούν σε στρώμα από «αστράκι», ή σε χώμα και πέτρες. Το χτίσιμο είναι κατά το πλείστον πρόχειρο, με αδρά δουλεμένους λίθους διαφορετικού μεγέθους και μικρότερους για να γεμίζουν τα κενά. Σπάνια οικοδομούν με μεγαλύτερες καλολαξευμένες πέτρες (μερικές προερχόμενες από μινωικές κατασκευές), δίνοντας την εντύπωση ενός ψευδοϊσοδομικού συστήματος (G, AA). Όμως, σε κάθε περίπτωση, στα σημαντικά κατασκευαστικά στοιχεία (γωνίες, κουφώματα), δίνεται μεγαλύτερη προσοχή. Το δάπεδο των χώρων συνίσταται από πατημένο χώμα, ή πολυγωνικές πλάκες. Συχνά, ακόμα και διαδοχικά δωμάτια βρίσκονται σε διαφορετικό επίπεδο, οπότε θα διέθεταν βαθμίδες. Στο εσωτερικό τους πολλές φορές συναντάμε εσχάρες (ορθογώνιες ή κυκλικές, απλές κοιλότητες στο έδαφος ή οριοθετημένες από λίθους), χτιστούς πάγκους κατά μήκος των τοίχων, πιθάρια και πιθοστάτες στις γωνίες, ακόμα κι έναν κεραμικό κλίβανο. Στον οικισμό διακρίνουμε επίσης, υπαίθριες αυλές κι ευρείες πλακόστρωτες οδούς (μέχρι 3 μ. πλάτος).

Και οι υπόλοιπες γειτονιές παρουσιάζουν ανάλογα χαρακτηριστικά. Στην Αγ. Φωτεινή έχουν αποκαλυφθεί επτά δωμάτια, κυρίως τραπεζοειδή, με δάπεδα από πατημένο χώμα ή πλάκες, χτιστά «θρανία» κι έναν κεραμικό κλίβανο. Στα Χάλαρα σώζονται άλλα τέσσερα, ανάλογα οικοδομημένα, τα δύο με εσχάρες, καθώς και δυο λιθόστρωτοι δρόμοι. Τα ίχνη δυο διαδοχικών καταστροφών (σεισμός και πυρκαγιά), παραμένουν μέχρι σήμερα ορατά και χρονολογούνται στη μετάβαση προς την Ανατολίζουσα περίοδο.

Στο λόφο της Φαιστού δε βρέθηκαν μόνο ίχνη του ΠΓ-Γ οικισμού, αλλά και σύγχρονες καύσεις νεκρών. Τα οστά τους τοποθετήθηκαν σε τέσσερα τεφροδόχα αγγεία, μαζί με σιδερένια όπλα και μια χάλκινη πόρπη. Ανάλογες καύσεις συναντάμε στο χωριό Πετροκεφάλι και στη θέση Μούλικο. Στου Φυγιώτη το Αλώνι, κοντά στη Φαιστό, σώζονται μικροί θολωτοί ΠΓ τάφοι, ενώ από το Καμηλάρι προέρχεται ΠΓ ταφικός πίθος με μικρότερα αγγεία. Λίγο ανατολικότερα της Φαιστού, εντοπίστηκαν ταφές με Γ όστρακα στα Καλύβια, ενώ δυτικότερα, στα Λιλιανά, βρέθηκαν ΠΓ-Γ ταφές σε ξαναχρησιμοποιημένες λάρνακες.

Σημαντικό εύρημα αποτελεί η αποκάλυψη τμημάτων ενός πιθανώς ΠΓ τείχους στο λόφο Μενίδι, το πάχος του οποίου ξεπερνά τα 2 μ. Ήταν χτισμένο από μεγάλους ογκολίθους, τοποθετημένους βαθμιδωτά, με γέμισμα από χώμα και πέτρες. Ο όγκος του και η ύπαρξη δυο όψεων, μαρτυρούν τον αμυντικό του χαρακτήρα κι αποκλείουν τη χρήση του ως αναλημματικού. Το τείχος διαθέτει κάποια ανοίγματα-διόδους, ενώ παρατηρούνται και διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις.

Αξίζει τέλος να αναφέρουμε, την πληροφορία του Ν. Πλάτωνα, για την ανακάλυψη των θεμελίων ΥποΓ-Αρχαϊκού ιερού, στο λόφο Αγ. Γεώργιος Φαλάντρας, κοντά στην ενετική εκκλησία, δυτικά της Φαιστού. Ήταν σχεδόν τετράγωνο, με δυο ανοίγματα που χωρίζονταν από κίονα κι εσωτερικό χώρο διαιρεμένο σε δυο κλίτη από άλλο κίονα. Στα ανατολικά ίσως υπήρχε μικρή στοά. Σημαντική είναι και η ανεύρεση ΠΓ-Γ κεραμεικής και ειδωλίων στη «μικρή πλατεία του ιερού» της Αγ. Τριάδας· ίσως μια ένδειξη συνέχειας της υπαίθριας λατρείας από την ΥΜ ως τη Γ εποχή.

Βιβλιογραφία: Levi D., 1927-9, 620-1· του ίδιου, 1957-8, 193-361· του ίδιου, 1961-2, 377-504· του ίδιου, 1967-8, 55-166· Pendlebury J.D.S., 1979, 315 και 325· Desborough V.R.d'A., 1952, 259· Πλάτων Ν., 1958, 474 και 480· Renard L., 1967, 581-5· Rocchetti L., 1967-8, 181-209· του ίδιου, 1969-1970, 41-70· Κάντα Α., 1980, 103· Hayden B.J., 1981, 89-91 και 131 κ.ε.· της ίδιας, 1988, 5-6· Λεμπέση Α., 1987, 148.

Κομμός: Ένα αξιόλογο ιερό ανασκάφηκε κοντά στην ακτή του κόλπου της Μεσαράς, ΝΔ της Φαιστού. Πάνω στα ερείπια της μινωικής πόλης, χτίστηκε κατά την ΠΠΓ περίοδο (γύρω στο 925 π.Χ.) ένας ορθογώνιος ναός (Α), αγνώστων διαστάσεων, με είσοδο πιθανώς στα ανατολικά. Κανένα κατασκευαστικό του στοιχείο (εστία, βάση κίονα κ.ά.) δεν έχει εντοπιστεί, με εξαίρεση το αρχικό του δάπεδο από πατημένο χώμα κι ένα ανάλογο, της δεύτερης φάσης του (9ος αι.). Λίγο ψηλότερα ήρθε στο φως ένας υστερότερος ναός (Β). Ήταν ορθογώνιος, με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ και είσοδο στα ανατολικά. Το ανατολικό του τμήμα ίσως ήταν υπαίθριο, ενώ ο υπόλοιπος είχε επίπεδη στέγη, στηριγμένη σε πεσσό στον κατά μήκος άξονά του. Στο εσωτερικό του βόρειου τοίχου υπήρχε χτιστός πάγκος και μάλλον ίσχυε το ίδιο και για το νότιο. Πάνω στον άξονα αποκαλύφθηκαν μια περίκλειστη από πλάκες εσχάρα και μια ιδιόμορφη κατασκευή από τρεις πεσσούς στερεωμένους σ' έναν τριγωνικό ογκόλιθο, που αποτελούσαν το κέντρο της λατρείας. Το αρχικό δάπεδο από πατημένο χώμα με τον καιρό σκεπάστηκε από χώμα και στάχτη, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί δεύτερο και να ανυψωθεί η εστία. Αργότερα αντικαταστάθηκε κι αυτό και χτίστηκαν δυο νέες εσχάρες. Οι τρεις αυτές φάσεις καλύπτουν την περίοδο από τα μέσα του 8ου ως το τέλος του 7ου αι.

Στο εσωτερικό και των δύο ναών βρέθηκαν οστά ζώων και κεραμική, από θυσίες και τελετουργικά γεύματα, πήλινα και χάλκινα ειδώλια αλόγων και ταύρων, καθώς και όπλα. Προς το τέλος του 8ου αι. κατασκευάστηκε

ένας βωμός (U), πάνω σε μινωικά ερείπια, μπροστά στο ναό Β. Ήταν ορθογώνιος, με ύψος 50 εκ. περίπου και περιείχε χιλιάδες καμένα οστά από θυσίες και κεραμική, που χρονολογεί τη χρήση του ως το 600 π.Χ. Στα ΝΑ του ιερού ανασκάφτηκε ένας αποθέτης με όστρακα από τα ΠΓ ως τα Κλασικά χρόνια, ενώ στα νότια ήρθαν στο φως τοίχοι Γ σπιτιού, όπως δείχνει η «οικιακή» κεραμική και η τοιχοδομία.

Βιβλιογραφία: Shaw J.W., 1980, 207-250· του ίδιου, 1981, 211-251· του ίδιου, 1982, 164-195.

4) Επαρχία Τεμένους

Κνωσός: Κοντά στη βόρεια ακτή της Κρήτης, 3-4 χλμ. ΝΑ του Ηρακλείου, βρίσκονται τα λείψανα της σημαντικότερης κρητικής πόλης της αρχαιότητας. Η Κνωσός κατοικήθηκε συνεχώς από τα Νεολιθικά ως τα Ρωμαϊκά χρόνια, αποτελώντας πάντα το οικονομικό και πολιτικό κέντρο του νησιού, ώσπου έδωσε τη θέση της στο γειτονικό Ηράκλειο. Δυστυχώς τα ΠΓ και Γ της κατάλοιπα μειονεκτούν έναντι του πλήθους των μινωικών και ρωμαϊκών. Ωστόσο διαθέτουμε αρκετά στοιχεία, προκειμένου να σχηματίσουμε μια ικανοποιητική εικόνα σε σχέση με την Πρώιμη Ελληνική εγκατάσταση. Φαίνεται λοιπόν, ότι αυτή απλωνόταν σε μια ευρεία έκταση, που κάλυπτε τμήμα του ανακτόρου και μιας μεγάλης περιοχής γύρω του. Τοίχοι κτιρίων και πηγάδια με κεραμική ανασκάφτηκαν πάνω από τη Δυτική Αυλή, κοντά στο χείμαρρο Βλυχιά, στα δυτικά στο λόφο της Ακρόπολης, στα ΒΔ-Β στην περιοχή του Θεάτρου, στις πλευρές της Βασιλικής Οδού, στην περιοχή του Βενιζελείου Νοσοκομείου και το λόφο του Αγ. Ιωάννη, αλλά και στα ΒΑ στο λόφο νότια της Καλλιθέας (Μπαμπαλής). Ορισμένοι τάφοι που βρέθηκαν πολύ βορειότερα, κοντά στην ακτή (Νέα Αλικαρνασός, Μασταμπάς, Κατσαμπάς, Ατσαλένιος), όπως και η ΠΓ κεραμική που προέρχεται από το ναό του Αγ. Πέτρου των Δομηνικανών, δίπλα στο παραλιακό τείχος της μεσαιωνικής πόλης, ίσως υποδηλώνουν την παρουσία κάποιου λιμανιού-επιnevίου στο Ηράκλειο. Παράλληλα, οι Hood M.S.F. και Smyth D. θεωρούν πιθανή και την ύπαρξη διάσπαρτων αγροικιών.¹¹ Αντιλαμβανόμαστε τελικά, ότι η εγκατάσταση των ΠΓ-Γ χρόνων ήταν τόσο ευρεία και πολυάνθρωπη, όσο και των Ελληνορωμαϊκών. Το πολιτικό της κέντρο, είτε πρόκειται για μια Αγορά, είτε για το οίκημα ενός άρχοντα, δεν έχει εντοπιστεί. Όμως οι μελετητές έχουν καταλήξει, τα τελευταία χρόνια, στην απόρριψη της οργάνωσης της Κνωσού κατά κώμες και στην αποδοχή της ιδέας ενός ενιαίου οικιστικού συνόλου.

Την αντίθετη άποψη σχηματίζουμε, εξετάζοντας τους πολυάριθμους τάφους του οικισμού. Παρατηρούμε, ότι οργανώνονται σε απομονωμένα και συχνά απομακρυσμένα νεκροταφεία, μικρά και μεγάλα. Η πολυδιάσπαση αυτή μπορεί να εξηγηθεί αν αναλογιστούμε την αντίστοιχη εικόνα που παρουσιάζουν οι τάφοι της Χαλκοκρατίας και της

¹¹ Hood M.S.F., Smyth D., 1981, 18.

Ρωμαϊκρατίας, ιδίως οι πρώτοι, πολλοί από τους οποίους ξαναχρησιμοποιήθηκαν αργότερα. Η κύρια νεκρόπολη της Εποχής του Σιδήρου ανασκάφηκε περίπου 1,5 χλμ. ΒΔ του ανακτόρου, στην περιοχή της Ιατρικής Σχολής του Παν/μίου. Πάνω από 80 θαλαμωτοί τάφοι ΠΓ-ΠΑνατ. χρόνων ήρθαν στο φως. Ήταν όλοι λαξευμένοι στο βράχο, με δρόμο. Η διάνοιξή τους έγινε σίγουρα μετά τη Μινωική Εποχή, δεν είχαν δηλαδή ξαναχρησιμοποιηθεί. Οι θάλαμοί τους δεν είχαν συγκεκριμένο σχήμα στην κάτοψη, αλλά μπορούσαν να είναι ορθογώνιοι, ελλειψοειδείς, ή ακανόνιστοι, ενώ συχνά υπήρχαν και δευτερεύοντες βοηθητικοί. Πολλοί τάφοι χρησιμοποιήθηκαν διαδοχικά, για μια μακρά περίοδο. Η κυρίαρχη πρακτική που μαρτυρείται είναι η καύση, ενώ τα κτερίσματα διακρίνονται κάποτε από ασυνήθιστο πλούτο (χάλκινοι τριποδικοί λέβητες και ιπποσκευές, καθώς και σιδερένιες εσχάρες, οβελοί και όπλα). Πιθανότατα στο νεκροταφείο αυτό συναντήκαν και οι τάφοι των Αμπελοκήπων (Τεκκέ), οι οποίοι φτάνουν τους 18. Οι περισσότεροι είναι θαλαμωτοί, παρόμοιοι με τους προηγούμενους, ένας όμως είναι χτιστός θολωτός (μάλλον είναι μινωικός ξαναχρησιμοποιημένος). Περιείχε τουλάχιστον 19 καύσεις, χρονολογημένες από το 850 ως το 650 π.Χ. και πολύ πλούσια κτερίσματα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν τα χρυσά κι ασημένια κοσμήματα, οι σφραγίδες, τα σιδερένια όπλα κι ένα πήλινο ΠΓ ομοίωμα οικίας. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η γειτονική νεκρόπολη της Φορτέτσας, που περιελάμβανε 32 θαλαμωτούς τάφους λαξευμένους στον κούσκουρα, με δρόμο και συνήθως κυκλικό ή ελλειψοειδή θάλαμο, σκαμμένο κατά τα ΠΓ χρόνια. Περιείχαν καμένα οστά, κεραμική, όπλα και κοσμήματα. Ανάλογοι τάφοι έχουν βρεθεί επίσης στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο (3), τους Κάτω Γυψάδες (1), τη Ζαφέρ Παπούρα (2), το Μαύρο Σπηλιό (Γ εγχυτρισμοί σε μινωικούς τάφους), τη Βίλλα Αριάδνη (ένας μεμονωμένος σε χώρο κατοίκησης) και μακρύτερα στον Άγ. Ιωάννη (9), την Κεφάλα (8), τον Ατσαλένιο (3), το Μπαμπαλή (Καλλιθέα) (2), το Μασταμπά (2), τη Νέα Αλικαρνασσό (1) και τον Κατσαμπά (1).

Οι πληροφορίες που μας παρέχουν είναι πολύτιμες, για την καλύτερη προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η επιμονή στη συνήθεια των μεγάλων οικογενειακών τάφων, με τη συνεχή χρήση τους για επάλληλες γενιές. Η παρουσία τους, σε συνάρτηση με την παραμονή σε έναν ανοχύρωτο οικισμό, παρά τις αντίξοες συνθήκες, υποδηλώνει μια κατασταλλαγμένη κοινωνία, που επιβίωσε κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες με πίστη στο μέλλον, σεβασμό στο νόμο και την τάξη και αδιατάραχτη σταθερότητα. Κάποιο τμήμα του πληθυσμού ξεχώρισε κοινωνικά και οικονομικά, κάτι που προέβαλλε με κάθε τρόπο και ιδίως μέσα από τις ταφικές πρακτικές. Όμως φαίνεται ότι βαθμιαία, το μεγαλύτερο κομμάτι του λαού εισήλθε σε μια περίοδο ευημερίας. Οι συνεχώς αυξανόμενες επαφές με την Εγγύς Ανατολή, την Κύπρο και το Αιγαίο (κυρίως την Αθήνα), αλλά και η πιθανή εγκατάσταση μετοίκων χρυσοχόων-χαλκουργών από την Ανατολή και κεραμέων από την Κύπρο, μαρτυρούν μια οικονομική και πολιτική άνθιση, με παράλληλη αξιοποίηση

του ένδοξου μινωικού παρελθόντος. Ουσιαστικά σε αυτά τα χρόνια θεμελιώνεται η κνωσιακή υπεροχή στην Κρήτη.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της ΠΓ-Γ Κνωσού, οφείλουμε να αναφερθούμε και στο ιερό που ανασκάφτηκε στη βόρεια πλαγιά του λόφου των Γυψάδων. Άλλωστε, η ύπαρξη ενός τέτοιου ναού, αφιερωμένου στην τοπική πολιούχο θεότητα, αποτελεί κατά τον Snodgrass,¹² ένα γνώρισμα των αρχαίων πόλεων. Στην παρούσα περίπτωση, μάλλον πρόκειται για ένα υπαίθριο ιερό, ιδρυμένο κατά τα ΠΓ χρόνια, το οποίο περιείχε πήλινα ειδώλια, κοσμήματα και κεραμική.

Βιβλιογραφία: Hogarth D.G., 1899-1900α, 70-85. Welch F.B., 1899-1900, 85-92. Forsdyke E.J., 1926-1927, 243-296. Payne H., 1927-8, 224-298. Hartley M., 1931, 56-114. Pierce Blegen E., 1936, 372. Dunbabin T.J., 1944, 83-88. Αλεξίου Σ., 1950α, 294-318. του ίδιου, 1963, 310. του ίδιου, 1966β, 409. Πλάτων Ν., 1953α, 487. του ίδιου, 1958, 468. του ίδιου, 1959, 367. Hutchinson R., Boardman J., 1954, 215-228. Brock J.K., 1957. Boardman J., 1960, 128-148. του ίδιου, 1967, 57-75. Hood M.S.F., Boardman J., 1961, 68-80. Coldstream J.N., 1961, 159-171. του ίδιου, 1963, 30-43. του ίδιου, 1968, 412. του ίδιου, 1972, 63-98. του ίδιου, 1973. του ίδιου, 1984, 20-21. του ίδιου, 1991, 287-299. Δαβάρας Κ., 1968, 133-146. Μπορμπουδάκης Ε., 1968, 429. Λεμπέση Α., 1970α, 270. της ίδιας, 1976, 348 και 351. Catling H.W., 1976-7, 3-25. του ίδιου, 1978-9, 43-58. του ίδιου, 1983, 31-42. Hood M.S.F., Smyth D., 1981. Coldstream J.N., Callaghan P., Musgrave J.H., 1981, 141-165.

Μεσαμπελιές: Κοντά στο Ηράκλειο, στη θέση Αριφάκι Μετόχι, περισυλλέχτηκαν τρία Γ αγγεία.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1956, 418.

Φοινικιά: 4-5 χλμ. ΝΔ του Ηρακλείου, στο χωριό Φοινικιά, βρέθηκαν ΠΓ και Γ αγγεία, που πιθανώς προέρχονται από τάφο. Επίσης, στη θέση Δρακουλιάρη ή Χοχλιδολόι, ανασκάφτηκε μικρός, ΠΓ, θαλαμωτός, κυκλικός τάφος, λαξευμένος στο βράχο, με μικρό δρόμο. Περιείχε τεφροδόχο πίθο, δυο χάλκινες φιάλες, σιδερένια και χάλκινα όπλα και κεραμική. Στο δρόμο υπήρχε τέφρα χωρίς οστά, πιθανή ένδειξη προσφορών στους νεκρούς.

Βιβλιογραφία: Μαρινάτος Σ., 1931-2, 2-5. Αλεξίου Σ., 1967β, 124. του ίδιου, 1968, 404.

Αρχάνες: Το χωριό αυτό είναι περισσότερο γνωστό για το μινωικό του παρελθόν. Τα πρώτα δείγματα ανθρώπινης παρουσίας κατά την Πρώιμη Ελληνική Εποχή, προήλθαν από παράδοση ΠΓ και Γ αγγείων. Αργότερα εντοπίστηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι στη θέση Βρωμόνερο, με

¹² Snodgrass A.M., 1977, 25.

37 ΠΓ και Γ αγγεία, σε μερικά από τα οποία βρέθηκαν καμένα οστά και ίχνη καύσεων. Πρόσφατα αποδείχτηκε, ότι σύγχρονη κεραμική κι ένα πήλινο ομοίωμα θολωτού τάφου της Συλλογής Γιαμαλάκη, προέρχονται από τη θέση Φυθιές, στις Επάνω Αρχάνες. Εκεί λαθρανασκάφτηκαν τέσσερις χτιστοί τάφοι με καύσεις σε πίθους, ενώ υπήρχαν κι άλλοι δύο. Τέλος, Γ όστρακα ήρθαν στο φως και στη συνοικία Τρούλλος.

Βιβλιογραφία: Hartley M., 1931, 56-114· Pierce Blegen E., 1936, 372· Αλεξίου Σ., 1950β, 440-462· Λεμπέση Α., 1976, 350· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 215 και 290· Σακελλαράκης Γ., 1986, 7-50· του ίδιου, 1987, 37-70.

Γιούχτας: Νότια της Κνωσού, κοντά στις Αρχάνες, υψώνεται η κορυφή του Γιούχτα (811 μ.), όπου, κατά την παράδοση, τοποθετείται ο τάφος του Δία. Εκεί ανασκάφτηκε ένα υπαίθριο ιερό σε δυο επάλληλα άνδρα, με χρήση από τα ΜΜ χρόνια. ΠΓ και Γ κεραμική και πήλινα ζώδια μαρτυρούν επιβίωση της λατρείας και κατά τους Πρώιμους Ελληνικούς Χρόνους. Στη ΝΔ πλαγιά του βουνού ερευνήθηκε ένα σπήλαιο με Νεολιθικά, ΠΜ και Γ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1950, 532· Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., 1975, 330-333· Ορλάνδος Α.Κ. (επιμέλ.), 1976β, 184-188.

Αμνισός: Πρόκειται για παραλιακή θέση ανατολικά του Ηρακλείου, η οποία ίσως αποτέλεσε επίγειο της Κνωσού. Ένα υπαίθριο ΠΓ-Γ ιερό ανασκάφτηκε από τον Μαρινάτο στην περιοχή, στους ΒΔ πρόποδες του λόφου Παλιόχωρα. Μια μεταγενέστερη επιγραφή αναφέρει το Δία Θενάτα ως τη λατρευόμενη θεότητα. Κάτω από τα ελληνικά στρώματα ήρθε στο φως ένα μινωικό κτίριο, πιθανώς θρησκευτικού χαρακτήρα, τμήματα τοίχου του οποίου ξαναχρησιμοποιήθηκαν αργότερα. Το ιερό του 9ου-8ου αι. συνίσταται από έναν ανοιχτό περίβολο από πελεκητούς πωρόλιθους κι ένα μεγάλο κυκλικό βωμό, ο οποίος περιείχε μερικά από τα πρωιμότερα αναθήματα. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται πήλινα και χάλκινα ειδώλια, χάλκινα σκεύη (λέβητες, τρίποδες κ.ά.), καθώς και κοσμήματα από χρυσό, φαγεντιανή κ.ά. Το πλήθος της ΥΓ κεραμικής και των προσφορών, υποδηλώνει μια περίοδο ακμής του ιερού κατά τα χρόνια αυτά.

Βιβλιογραφία: Μαρινάτος Σ., 1934, 128-133· του ίδιου, 1935α, 196-203· του ίδιου, 1936α, 81-86· του ίδιου, 1938, 130-138· Stürmer V., 1988-9, 53-57· Schäfer J., 1991, 349-358.

5) Επαρχία Πεδιάδας

Ανώπολη-Γούρνες-Αρτσάς: Τα χωριά αυτά βρίσκονται στην εύφορη κοιλάδα κοντά στη βόρεια ακτή, ανατολικά του Ηρακλείου. Πολλά ΠΓ-Γ τεφροδόχα αγγεία και κεραμική προέρχονται από το πρώτο. Αρχιτεκτονικά λείψανα οικίας με Γ όστρακα ανασκάφτηκαν στο δεύτερο. Τέλος, Γ κάλπες κι άλλα αγγεία περισυλλέχτηκαν από το τρίτο.

Βιβλιογραφία: α) Orsi P., 1897, 254-260. Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 213 και 288. β) Χατζιδάκης Ι., 1915, 63. γ) Αλεξίου Σ., 1972β, 621.

Κουνάβοι: Στα χαμηλά υψώματα νότια της Κνωσού, στις θέσεις Κακή Ράχη και Καστρινάκης Κουνάβων, ανασκάφτηκαν μια ταφή κι ένας τεφροδόχος κρατήρας αντίστοιχα, των ΠΓ χρόνων.

Βιβλιογραφία: Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη Ν., 1987, 530.

Επισκοπή-Σταμνοί-Αϊτάνια-Ποταμός-Αλητζανή: Τα γειτονικά αυτά χωριά βρίσκονται στα χαμηλά υψώματα στα βόρεια του νομού, ΝΑ της Κνωσού. Από την Επισκοπή προέρχονται πολλά ΠΓ και Γ αγγεία, ενώ στη θέση Καβούσι ήρθε στο φως μεγάλος τεφροδόχος πίθος και Γ κεραμεική. Νότια των Σταμνών αποκαλύφθηκαν τεφροδόχος πίθος και κάλπη, συνοδευόμενοι από Γ οينوχές. Στη θέση Φονιάς Αϊτανιών, ανασκάφτηκε θαλαμωτός τάφος λαξευμένος στο βράχο, με 30 Γ αγγεία κι ένα τεφροδόχο. Στο Αλωνάκι Ποταμού περισυλλέχτηκαν πολλά Γ όστρακα. Τέλος, στον Πετρά Αλητζανής εντοπίστηκε Γ τάφος με πίθο, που περιείχε ανθρώπινα οστά, χωρίς να γίνει επιτόπια έρευνα.

Βιβλιογραφία: α) Hartley M., 1931, 69-72. Πλάτων Ν., 1952α, 475- του ίδιου, 1952β, 628-630. Αλεξίου Σ., 1966β, 410. β) Πλάτων Ν., 1952β, 628-630. Πλάτων Ν., Δαβάρας Κ., 1961-2, 289. γ) Πλάτων Ν., 1954α, 515. δ) Πλάτων Ν., 1952α, 475. ε) Πλάτων Ν., 1951α, 445.

Σμάρι: Ανατολικά της Επισκοπής, σε μια μικρή εύφορη κοιλάδα που περικλείεται από χαμηλά βουνά, βρίσκεται το χωριό αυτό. Η περιοχή είναι αρκετά ασφαλής κι αυτάρκης, ικανή να συντηρήσει τους κατοίκους της από τα ΜΜ ΙΙΙ χρόνια μέχρι σήμερα. Επιφανειακή έρευνα και ανασκαφές στους λόφους τριγύρω, μας έδωσαν σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή στην Πρώιμη Ελληνική Εποχή. Στο ύψωμα Σπιτάκια, νότια του χωριού, σώζονται τοίχοι από μεγάλες αδούλευτες πέτρες και ΜΜ ΙΙΙ-Ανατολίζουσα κεραμεική. Σε πλαγιά λόφου, ανατολικά της Μονής Καλλέργη, υπάρχουν αρχιτεκτονικά λείψανα και Γ-Ανατ. όστρακα. Στη θέση Ρίζα, βόρεια της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου, στους πρόποδες του υψώματος μεταξύ Αγκάραθου και Λειβαδίτσας, εντοπίστηκε εκτεταμένο ΥποΜ-Ανατ. νεκροταφείο με πολλές πιθοταφές. Διάσπαρτα Γ-Ανατ. όστρακα περισυλλέχτηκαν ανάμεσα στους λόφους Λενικά και Προφήτης Ηλίας.

Ο σημαντικότερος όμως αρχαιολογικός χώρος, ανασκάφτηκε στην ευρεία, επίπεδη κορυφή του Πρ. Ηλία, στη θέση Τρουλλί της Κορφής. Λιθοσωροί και τμήματα τοίχων από αδρά δουλεμένες πέτρες την περιβάλλουν, δίνοντας την εντύπωση πυργοειδών κατασκευών και προπύλου. Στο μέσο περίπου του πλατώματος διαγράφεται ένα μεγαρόσχημο κτίριο (Α), με χτιστό πάγκο στο δυτικό τοίχο του, ίχνη καύσης και οστά ζώων στον πρόδομο και ΥποΜ-Ανατ. κεραμεική. Νότια του μεγάρου αυτού ήρθε στο φως ένα ανάλογο δίχωρο οικοδόμημα. Όλα

τα παραπάνω στοιχεία συγκλίνουν στην ερμηνεία του κτιρίου Α ως ιερού κορυφής, με μια επιφύλαξη εξαιτίας της ανυπαρξίας ειδωλίων.

Βιβλιογραφία: Χατζή-Βαλλιάνου Δ., 1980, 20-60.

Μαζά Καλού Χωριού: Στο βόρειο τμήμα της επαρχίας, σχετικά κοντά στην ακτή, βρίσκεται το Καλό Χωριό, ΝΑ του οποίου υψώνεται ο λόφος Κορφή. Η επίπεδη, ευρεία κορυφή του θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ακρόπολη, αφού μάλιστα ήλεγχε το δρόμο που συνέδεε τη στενή παραλιακή ζώνη με το ψηλό οροπέδιο Λασιθίου. Άλλωστε φαίνεται, ότι ίχνη του τείχους παρατήρησε κι ο Ν. Πλάτων, για να χαρακτηρίσει την ακρόπολη οχυρή. Δοκιμαστικές τομές που επιχείρησε ο ανασκαφέας, έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δωματίων με άφθονη ΠΓ και Γ κεραμική. Πιθανώς ο οικισμός απλωνόταν σε όλη την έκταση της κορυφής. Χαμηλότερα, στη θέση Μαζά, εντοπίστηκαν πολλά πήλινα ειδώλια, που προέρχονται μάλλον από υπαίθριο ιερό. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζει μια μεγάλη κεφαλή ΠΓ ειδώλου.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1947, 639· του ίδιου, 1951β, 96-160· Αλεξίου Σ., 1958, 214-217· Renard L., 1967, 577· Hayden B.J., 1981, 159.

Αγ. Παρασκιές-Αστρίτσι: Τα γειτονικά αυτά χωριά βρίσκονται στα χαμηλά υψώματα των ορίων των επαρχιών Πεδιάδας και Τεμένους. Στη θέση Κελλιά του πρώτου, ανασκάφηκε θαλαμωτός τάφος λαξευμένος στο βράχο, με ΠΓ τεφροδόχα αγγεία, κεραμική και μια χάλκινη πόρπη. Κοντά του, στην Αγ. Μαρίνα, ερευνήθηκε ένας θολωτός Γ-Ανατ. τάφος. Είχε χτιστεί από αργούς λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό και περιείχε 25-30 τεφροδόχους κάλπες, μικρά αγγεία, χάλκινη λαβίδα και καρφή. Χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα του 8ου αι. μέχρι τις αρχές του 7ου. Τέλος, κοντά στο Αστρίτσι, αποκαλύφθηκε μια Γ πυξίδα και μια πρόχους.

Βιβλιογραφία: α) Pierce Blegen E., 1936, 372· Πλάτων Ν., 1945-7, 47-97· του ίδιου, 1958, 479· β) Πλάτων Ν., 1954α, 515.

Κανλί Καστέλλι: Στα χαμηλά υψώματα του νότιου τμήματος της επαρχίας, στη θέση Ρίζα, 1 χλμ. βόρεια του χωριού, εντοπίστηκε ΠΓ-Γ τάφος με κεραμική.

Βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης Σ., 1918α, 10· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 216-217 και 291.

Αφρατί-Αρκάδες: Κοντά στις δυτικές παρυφές της Δίκτης βρίσκεται το χωριό Αφρατί, στα δυτικά του οποίου υψώνεται ο λόφος Προφήτης Ηλίας. Σ' αυτόν ανασκάφηκαν οικισμός, νεκροταφείο και ιερό, που πιστεύεται ότι ανήκαν στην αρχαία πόλη των Αρκάδων. Στην κορυφή του λόφου σώζονται τα λείψανα ενός τραπεζοειδούς οχυρού με κυκλικούς πύργους στις γωνίες, του οποίου η χρονολόγηση παραμένει ακαθόριστη.

Χαμηλότερα, στην ανατολική κυρίως, αλλά και στη νότια και δυτική πλαγιά, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ενώ ανάλογα αποκαλύφθηκαν και στη θέση Στου Μαραγκάκη το Κεφάλι, ΝΔ της κορυφής, μετά από ένα διάσελο. Προφανώς πρόκειται για τα σπίτια δυο οικιστικών κέντρων, που υποδηλώνουν κατοίκηση κατά κώμες. Τα κτίρια ανάγονται στα ΠΓ-Γ χρόνια και οικοδομήθηκαν πάνω σε άνδρα, που κατασκευάστηκαν για το σκοπό αυτό. Τα δωμάτια είχαν ορθογώνια κάτοψη, ίσιους τοίχους από αδρά δουλεμένες πέτρες και περιείχαν τα συνήθη αρχιτεκτονικά στοιχεία που συναντάμε σε σύγχρονους κρητικούς οικισμούς, όπως λίθινες βάσεις κίωνων για τη στήριξη της οριζόντιας στέγης, προσεγμένες εισόδους με ορθοστάτες και κατώφλια, καθώς και πιθοστάτες. Ένας λιθόστρωτος δρόμος και μια υπαίθρια αυλή, υποδηλώνουν κι άλλες ομοιότητες στην οργάνωση του χώρου, με πολλές εγκαταστάσεις του νησιού.

Στη δυτική πλαγιά του λόφου του Πρ. Ηλία βρέθηκε η ΠΓ-Γ νεκρόπολη, στην οποία κυριαρχούν οι καύσεις (συνολικά 162 τεφροδόχα αγγεία). Πρόκειται για κάλπες, πίθους, ή χάλκινους λέβητες, που περιβάλλονταν ή στηρίζονταν σε χαμηλά τοιχάρια. Εκτός από τα καμένα οστά, περιείχαν και μικρότερα αγγεία, κοσμήματα, σιδερένια όπλα κι άλλα κτερίσματα. Το κάψιμο ίσως τελούνταν στο εσωτερικό ειδικά διαμορφωμένων, ορθογώνιων, Π-σχημων λιθοκατασκευών. Το περιεχόμενο των τριών που ανασκάφτηκαν (στάχτες, καμένα οστά και κοσμήματα), δηλώνει πρωτογενείς νεκρικές πυρές. Πολλά ακόμα τεφροδόχα αγγεία είχαν τοποθετηθεί μέσα σε τάφους της νεκρόπολης. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν θαλαμωτοί, λαξευμένοι στο βράχο, με ορθογώνιο ή κυκλικό θάλαμο, ενώ λίγοι ήταν χτιστοί θολωτοί, κυκλικοί, με λαξευτό δρόμο. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο θόλος R, ο μεγαλύτερος και πλουσιότερος του νεκροταφείου, με διάμετρο 3,70 μ. και ύψος 3,20 μ., στον οποίο βρέθηκαν άφθονα σιδερένια, χάλκινα κι άλλα κτερίσματα, μαζί με μια λίθινη σαρκοφάγο, αγγεία με τις στάχτες των νεκρών και κεραμεική. Τέλος, δυο διαδοχικά τραπεζοειδή δωμάτια χωρισμένα με μεσότοιχο, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον (H, H 1). Ίσως χρησίμευαν ως αποθέτες αναθημάτων, χωρίς αυτό να αποτελεί σαφή ένδειξη ηρωολατρείας ή προγονολατρείας. Εκτός από το κύριο νεκροταφείο που μόλις περιγράψαμε, τάφοι εντοπίστηκαν και στις εξής θέσεις: α) Στο Σελί, δυτικά του Πρ. Ηλία, βρέθηκε σειρά αγγείων (κυρίως πίθων) με ανθρώπινα οστά και λίγα κτερίσματα. β) Στο Ντριζάρι, στη νότια πλαγιά του λόφου, αποκαλύφθηκε χτιστός μισοκατεστραμμένος τάφος, με άκαυτα ανθρώπινα κόκκαλα. γ) Στο ύψωμα Στου Κοφινά το Κεφάλι, δυτικά του Πρ. Ηλία, ήρθαν στο φως τέσσερις θολωτοί τάφοι, με ορθογώνιο θάλαμο, που περιείχαν ταφές. Κοντά σ' έναν από αυτούς βρέθηκε καύση και σιδερένια όπλα. δ) Στην Παναγιά, βόρεια του λόφου, ανασκάφτηκαν ανάλογοι τάφοι, δυστυχώς συλημένοι, που περιείχαν και ΠΓ κεραμεική. ε) Τέλος, στην Έργανο ερευνήθηκαν ομαδικοί τάφοι σε θόλους, κυρίως ΥΜ ΙΙΙ χρόνων, αλλά και ΠΓ.

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα στην περιοχή των Αρκάδων είναι το ιερό στη ΝΑ πλαγιά του Πρ. Ηλία, στον αγρό Καντζιλάκη. Τρεις

διαδοχικές οικοδομικές φάσεις του έχουν διαπιστωθεί. Η πρώτη χρονολογείται στην ΠΓ-ΠρΓ περίοδο (9ος αι.-αρχές 8ου), όταν φαίνεται ότι υπήρχε μόνο μια υπαίθρια λιθόκτιστη κατασκευή, πιθανώς πλακόστρωτη. Πυρές από θυσίες ζώων, καθώς κι εναποθέσεις ταμάτων συνδέονται με αυτήν, όπως επίσης κι ένα χάλκινο Γ ειδώλιο αντρικής μορφής. Δυστυχώς τα αρχιτεκτονικά της στοιχεία καταστράφηκαν από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η δεύτερη φάση ανάγεται στα ΜΓ-ΥΓ χρόνια. Σ' αυτήν ανήκουν τρία τουλάχιστον ορθογώνια δωμάτια. Τέλος, στον 7ο αι. το ιερό παίρνει την τελική του μορφή, με την κατασκευή μεγάλου περιβόλου, αλλά και του ναού με χτιστό «θρανίο» και στους τέσσερις τοίχους.

Βιβλιογραφία: Halbherr F., 1901β, 393-403. Levi D., 1927-9. Λεμπέση Α., 1969, 415-420. της ίδιας, 1970β, 455-461. της ίδιας, 1980, 87-95. Gesell G.C., 1972, 181-182. Hayden B.J., 1981, 148 και 151. Rizzo M.A., 1985β, 168-173.

Μάλια: Στη βόρεια ακτή του νησιού, στο μέσο του ομώνυμου κόλπου, ανασκάφτηκαν τάφοι των Πρώιμων Ελληνικών Χρόνων. Συγκεκριμένα, στη θέση Τροχάλους, 1 χλμ. δυτικά του παρεκκλησιού της Αγ. Πελαγίας, αποκαλύφθηκε Γ λακκοειδής τάφος, με πέντε τεφροδόχους κάλπες και περίπου 20 αγγεία. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε Γ νεκρόπολη με θολωτούς τάφους και καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία. Λίγο μακρύτερα, στο δρόμο ενός μυκηναϊκού τάφου, υπήρχαν ίχνη καύσης και Γ κεραμική. Τέλος, στη νησίδα Αφέντης Χριστός βρέθηκαν Γ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης Σ., 1918β, 18. Renaudin L., 1921, 536. Oulie M., De Saussure H., 1963, 103-113. Hazzidakis J., Renaudin L., Joly R., 1963, 114-128. Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 287-8.

Αβδού-Το Φλεχθρόν: Βόρεια του οροπεδίου του Λασιθίου, κοντά στο όριο των Νομών Ηρακλείου και Λασιθίου, βρίσκεται η κοιλάδα Αβδού-Γωνιών. Εκεί ανασκάφτηκε το λατρευτικό σπήλαιο Φανερωμένης, με χρήση από τα ΥΜ ως τα Ρωμαϊκά χρόνια, το οποίο περιείχε χάλκινα κι ασημένια Γ ειδώλια και κεραμική. Στο κοντινό σπήλαιο Σπηλιαρίδια βρέθηκαν ΠΓ χάλκινα ειδώλια. Πάνω από την κοιλάδα δεσπόζει η στρατηγική κορυφή Το Φλεχθρόν, όπου εντοπίστηκαν λείψανα οικιών και ΥΜ ΙΙΙΓ-Γ όστρακα. Η δυσπρόσιτη αυτή θέση ίσως έπαιζε σημαντικό ρόλο στην άμυνα της περιοχής, μαζί με το Καρφί και τις Τάπες Επάνω Κάστελλο.

Βιβλιογραφία: Lemerle P., 1937, 475. Κάντα Α., 1980, 71. Rutkowski B., Nowicki K., 1987, 177-184.

Κερά: Στις βόρειες παρυφές της Δίκτης, ανατολικά των Γωνιών - Αβδού, βρίσκεται το χωριό και το ομώνυμο μοναστήρι. Στο γειτονικό λόφο Σιδεροκεφάλια, ερευνήθηκε ΠΓ θολωτός τάφος ορθογώνιας κάτοψης, ενώ κοντά στη Μονή περισυλλέχτηκαν ΠΓ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Desborough V.R.d'A., 1952, 259· Πλάτων Ν., 1959, 387· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 215-216.

6) Επαρχία Μονοφασιίου

Μελιδοχώρι: Στα υψώματα βόρεια του ανατολικού τμήματος της Μεσαράς, στη θέση Καστριώτης του χωριού, βρέθηκε κεφαλή ΠΓ ειδωλίου. Επίσης, στο λόφο Τροχάλους, προς τα Δαμάνια, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και κεραμική, προερχόμενα ίσως από Γ οικισμό.

Βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης Σ., 1948, 529· Αλεξίου Σ., 1965, 554.

Ζίντα: Κατά τον Ν. Πλάτωνα, στο χωριό αυτό, στα όρια των επαρχιών Μονοφασιίου-Πεδιάδας, υπήρχε Γ νεκροταφείο (αποκαλύφθηκαν Γ αγγεία).

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1954α, 515.

Λιγόρτυνος: Στα ανατολικά του, πάνω στα χαμηλά υψώματα που αποτελούν το ΒΑ όριο της Μεσαράς, εντοπίστηκε μια ΠΓ-Γ θέση. Στην κορυφή του γειτονικού λόφου Κεφάλα σώζονται λείψανα τοίχων και Γ κεραμική, ενώ μέσα στο χωριό ανασκάφηκε ένας συλημένος θαλαμωτός τάφος, λαξευμένος στο βράχο. Περιείχε Γ όστρακα και 32 πήλινα ασπίδια.

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., Eccles E., Money-Coutts M.B., 1932-3, 85· Πλάτων Ν., Δαβάρας Κ., 1961-2, 284-285· Αλεξίου Σ., 1964, 443· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 294.

Κόφινας: Πρόκειται για ένα από τα ψηλότερα όρη της Κρήτης, στις νότιες ακτές της (1230 μ. ύψ.). Στο ομώνυμο ιερό κορυφής ήρθε στο φως ΠΓ κεραμική και ειδώλια, ενώ εντονότερη παρουσιάζεται η λατρευτική δραστηριότητα κατά τα ΥΓ χρόνια. ΝΔ της κορυφής σώζονται ίχνη ενός τείχους (σε μήκος που φτάνει τα 80 μ.), κοντά στο οποίο συλλέχτηκαν ΥΜ και ΠΓ όστρακα. Επίσης, ανατολικά του χωριού Καπετανιανά ίσως υπήρχε μια εγκατάσταση, όπως δείχνει η κεραμική, κάμποι πιθανοί ανεξερεύνητοι τάφοι, αλλά και ορθογώνια ταφικά περιφράγματα συνδεόμενα με άλλους θαλαμωτούς.

Βιβλιογραφία: Θέμελης Π., 1976, 27· Hayden B.J., 1988, 7-8· Καρέτσου Α., Ρεθεμιωτάκης Γ., 1991/93, 289-292.

Ρύτιο: Στο ΝΑ άκρο της Πεδιάδας της Μεσαράς, ΒΑ του Κόφινα, έχουν εντοπιστεί πολλοί τάφοι της Πρώιμης Ελληνικής Εποχής. Ο πρώτος, στη θέση Μπερδελέτο ή Εμπασός, μεταξύ των υψωμάτων Ροτσανή Κεφάλα και Φαρμακαρά, ήταν θολωτός, ΠΓ και περιείχε 30 αγγεία και δυο ειδώλια μορφών με υψωμένα χέρια. Ένας άλλος, επίσης θολωτός, με δρόμο, ανασκάφηκε σε χωράφι του χωριού Ροτάσι. Στο θάλαμό του

βρέθηκαν περισσότερα από 40 τεφροδόχα αγγεία, που καλύπτουν την περίοδο από τα ΠΓ ως τα ΠΑνατ. χρόνια, καθώς και σιδερένια όπλα, χρυσά κι ασημένια μικροαντικείμενα (περόνες, ελάσματα κ.ά.), μια σαρκοφάγος και πάνω από 200 ακόμα αγγεία. Στο λόφο Φαρμακαρά υπάρχει ένα εκτεταμένο Γ νεκροταφείο με πολλές πιθοταφές. Τέλος, στη ΒΑ πλαγιά της Ροτασανής Κεφάλας, ήρθαν στο φως λείψανα ταφικών περιφραγμάτων, με Γ κεραμική, πήλινα ζώδια και λίγα ίχνη πυράς.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1954α, 516· του ίδιου, 1955, 567· του ίδιου, 1958, 468· Αλεξίου Σ., 1972β, 622.

Τσούτσουρος (Ινατος): Κοντά στο χωριό, στη νότια ακτή της Κρήτης, ανασκάφτηκε λατρευτικό σπήλαιο, ίσως της Ειλειθυίας, όπως υποδηλώνει η ύπαρξη πολλών πήλινων ειδωλίων εγκύων γυναικών, ερωτικών ζευγαριών και κουροτρόφων. Κεραμική και ειδώλια δείχνουν, ότι το σπήλαιο χρησιμοποιούνταν κατά τα ΠΓ χρόνια, άκμασε όμως στα Γ.

Βιβλιογραφία: Αλεξίου Σ., 1963, 310.

7) Επαρχία Βιάννου

Σύμη: Στις νότιες παρυφές του ορεινού όγκου της Δίκτης (1130 μ. ύψ.), 6 χλμ. βόρεια του χωριού Κάτω Σύμη, ανακαλύφθηκε ένα υπαίθριο ιερό. Το δασώδες φυσικό περιβάλλον μοιάζει μ' έναν τεράστιο αμφιθεατρικό χώρο, με απρόσκοπτη θέα προς τα νότια, στο Λιβυκό Πέλαγος. Δυο ήταν οι κύριοι λατρευτικοί πυρήνες κατά τα Πρώιμα Ελληνικά Χρόνια. Ο πρώτος ήταν ο βωμός, ιδρυμένος στην ΠΓ περίοδο. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα επίμηκες τοιχίο (1,4 μ. Χ 4 μ.), του ίδιου τύπου με το αντίστοιχο της Γόρτυνας. Προς τα ΝΑ είχαν διαμορφωθεί τρία άνδρα, όπου πραγματοποιούνταν έμπυρες θυσίες ζώων κι αναθέσεις ταμάτων (ειδωλίων, κοσμημάτων, χάλκινων ασπιδίων, τριπόδων κ.ά.). Μια σύγχρονη εστία στα ΝΔ, η οποία περιείχε κεραμική, ειδώλια και κοσμήματα, αποτελούσε το άλλο κέντρο λατρείας. Αργότερα, προς το τέλος του 8ου αι., παρατηρείται μια εντονότερη οικοδομική δραστηριότητα. Κατασκευάζεται μια προσθήκη στον παλιότερο βωμό, σχεδόν τετράγωνη, με ορθογώνιο βόθρο στο κέντρο της κι ένα χαμηλό αναβαθμό στην ανατολική πλευρά της. Λίγα οστά ζώων κι όστρακα προέρχονται από το βόθρο του νέου αυτού βωμού, ο οποίος πατούσε σε παχύ στρώμα πυράς με ΥΜ ΙΙΒ-ΥΓ κεραμική. Βορειότερα οικοδομήθηκε ένα κτίριο με στέγη από ξυλοδοκούς και κεραμίδια, καθώς και μια εστία, που οριζόταν από δυο αδρά δουλεμένες πέτρες και περιείχε τέφρα, οστά ζώων και δυο κέρατα κατσικιών. Κοντά στο ιερό, στη νότια πλαγιά του υψώματος Καλές (θέση Πλακόμουρο), εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και «πρωτοελληνική» κεραμική, πιθανώς από παραπλήσιο οικισμό.

Βιβλιογραφία: Λεμπέση Α., 1972, 193-203· της ίδιας, 1974, 222-227· της ίδιας, 1981, 1-24· της ίδιας, 1985· Ορλάνδος Α.Κ. (επιμέλ.), 1976α, 179-184.

Όρος Κέρατον: Βρίσκεται κοντά στα νότια παράλια, ανάμεσα στη Βιάννο και την Άρβη. Σε μια πλαγιά του εντοπίστηκε Γ τάφος με τρεις τεφροδόχους κάλπες, μια χάλκινη περόνη και αγγεία. Επίσης περισυλλέχτηκε Γ κεραμεική στο σπήλαιο Βίγλα.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1956, 420· Faure P., 1956, 96.

Δ. ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

1) Επαρχία Λασιθίου

Καρφή: Στη βόρεια κορυφογραμμή της Δίκτης, σε θέση πανοραμική (1150 μ. ύψ.), πάνω από το ΒΔ πέρασμα από την επαρχία Πεδιάδας στο οροπέδιο Λασιθίου, ιδρύθηκε κατά το 12ο αι. ένας οικισμός-καταφύγιο(:). Εκτεινόταν στο διάσελο μεταξύ της ομώνυμης κορυφής και της Μικρής Κοπράνας. Η πιθανώς εποχιακή εξαιτίας του ψύχους εγκατάσταση,¹³ δεν αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα των Γ χρόνων. Άλλωστε, μόνο ένα ή δύο ΠΓ όστρακα έχουν βρεθεί, ενώ φαίνεται ότι η εγκατάλειψη έγινε ειρηνικά, χωρίς χρονική πίεση, στο τέλος του 11ου ή τις αρχές του 10ου αι.

Ο οικισμός χωρίζεται σε δυο γειτονιές, από τις οποίες η δυτική είναι πρωιμότερη. Σ' αυτή συναντάμε τον απλούστερο τύπο κτιρίου, μια απλή, ορθογώνια, μονόχωρη οικία, στην οποία κάποτε προστίθενται βοηθητικά δωμάτια. Τα σπίτια είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους και πυκνοχτισμένα πάνω σε άνδηρα. Λιθόστρωτα καλντερίμια διευκολύνουν την πρόσβαση σε αυτά, ενώ συχνά οι επίπεδες στέγες των χαμηλότερων αποτελούν τις αυλές των ψηλότερων και οι σκάλες κρίνονται απαραίτητες. Στον ανατολικό τομέα υπάρχει μεγαλύτερη άνεση χώρου και οι κατόψεις των κτιρίων είναι σαφείς κι ευδιάκριτες. Μεγαρόσχημες κατασκευές με 2-3 αίθουσες στον ίδιο άξονα κάνουν την εμφάνισή τους εδώ. Σε ολόκληρο τον οικισμό τα σπίτια έχουν χτιστεί από αδούλευτες ή αδρά λαξευμένες πέτρες, χωρίς συνδετικό υλικό, ενώ κάποτε χρησιμοποιείται κι ο φυσικός βράχος. Αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως εσχάρες, λίθινες βάσεις κιόνων για τη στήριξη της οροφής, χτιστοί πάγκοι και πιθοστάτες υπάρχουν ελάχιστα (κυρίως στον υστερότερο ανατολικό τομέα). Λίγα είναι τέλος, τα δωμάτια με ευδιάκριτη χρήση. Ξεχωρίζουν: α) το Δ.1, πιθανώς δημόσιο ιερό με Π-σχημη αυλή, τετράγωνο βωμό και βάθρο, όπου στέκονταν τα πήλινα είδωλα της θεάς με υψωμένα χέρια· β) το Δ.58, ίσως οικιακό ιερό, με πολλά λατρευτικά αντικείμενα· γ) το Δ.73, όπου σώζεται ένας φούρνος.

Εκτός από τον οικισμό, έχουν ανασκαφεί και τμήματα της νεκρόπολης, στις θέσεις Τα Μνήματα (17 τάφοι) και Ατσιβίδερο (4). Είναι όλοι θολωτοί, με ορθογώνια (16) ή κυκλική (5) κάτοψη, δρόμο (7) ή

¹³ Οι Rutkowski B. και Nowicki K. πιστεύουν ότι ήταν μόνιμη (1986, 165-166). Αντίθετα οι Pendlebury J.D.S., Pendlebury H.W. και Money-Coutts M.B. θεωρούν, ότι οι κάτοικοι μετακινούνταν στη χαμηλότερη κορυφή Αρμί (1937-8, 139).

προεξέχουσα είσοδο (8). Χρησιμοποιήθηκαν είτε για ατομικές, ή για πολλαπλές ταφές και περιείχαν κεραμική, πήλινα ειδώλια, χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα κ.ά. Μερικοί (2-3) ανάγονται στα ΠΓ χρόνια.

Βιβλιογραφία: Lemerle P., 1937, 475· Πέτρου-Μεσογειίτης Χ.Ν., 1938, 612· Pendlebury J.D.S., Pendlebury H.W., Money-Coutts M.B., 1937-8· Seiradaki M., 1960, 1-37 (30)· Renard L., 1967, 585-587· Hayden B.J., 1981, 73-78 και 130 κ.ε.

Τζερμιάδω-Άγ. Γεώργιος Παπούρα-Λαγού-Αρμί (Μέσα Λασιθί):

Στον Άγ. Γεώργιο Παπούρα, μια ψηλή κορυφή (1026 μ. ύψ.) 2 χλμ. ΒΔ του χωριού Τζερμιάδω κι 1 χλμ. βόρεια του Πινακιανού, ήρθε στο φως τμήμα του ΠΓ-Γ οικισμού. Η θέση βρίσκεται στη βόρεια είσοδο του οροπεδίου του Λασιθίου, νότια της κοιλάδας του Αποσελέμη ποταμού. Σε σχέση με το Καρφί διαθέτει περισσότερο χώρο (σχεδόν διπλάσιο), ευκολότερη πρόσβαση κι αρκετές πηγές για την ύδρευση του πληθυσμού. Αρχιτεκτονικά λείψανα και κεραμική έχουν εντοπιστεί στην κορυφή, αλλά και στη νότια κι ανατολική πλαγιά του υψώματος, καθώς και στο γειτονικό βουνό Ντοναντί. Επίσης, κοντά στο χωριό Λαγού, περισυλλέχθηκαν ΠΓ αγγεία. Η νεκρόπολη βρισκόταν στα ανατολικά του οικισμού (Αρμί), όπου ανασκάφηκε Γ θολωτός τάφος με δρόμο κι αποκαλύφθηκε ΠΓ κεραμική. Τέλος, κάποια πήλινα πλακίδια (μεταξύ άλλων ευρημάτων) στην ανατολική πλαγιά του Άγ. Γεωργίου, ίσως υποδηλώνουν την ύπαρξη ιερού.

Βιβλιογραφία: Lemerle P., 1937, 475· Πέτρου-Μεσογειίτης Χ.Ν., 1938, 612· Pendlebury J.D.S., 1979, 325· Αλεξίου Σ., 1966β, 409· Watrous L.V., 1974, 24· του ίδιου, 1980, 269-283· Κάντα Α., 1980, 122· Rutkowski B., Nowicki K., 1986, 165-166· Τσιμποπούλου Μ., 1987α, 254.

Σπήλαιο Ψυχρό (Δικταίο Άντρο): Βρίσκεται στη Δίκτη, στο ΝΔ άκρο του οροπεδίου του Λασιθίου, δεσπόζοντας πάνω από αυτό. Διαφορετικές παραδόσεις τοποθετούν εδώ τη γέννηση του Δία, ή τη φυγάδευσή του και τη σίτισή του από την Αμάθεια με τη βοήθεια των Κορυβάντων. (Οι ρόλοι με το Ιδαίο Άντρο ήταν μοιρασμένοι.) Στο σπήλαιο διακρίνουμε δυο επίπεδα. Στο ανώτερο σώζεται μια ορθογώνια κατασκευή, που χαρακτηρίζεται βωμός, στην οποία ξεχωρίζουν τέσσερα στρώματα: τρία μινωικά κι ένα Γ και υστερότερο. Το κατώτερο επίπεδο παρουσιάζει μια ανάλογη εικόνα, καθώς τα μινωικά λείψανα λατρείας κυριαρχούν και πάλι, υπάρχουν όμως και Γ. Συνολικά, τα ΠΓ ευρήματα (κεραμική και ειδώλια) είναι ελάχιστα, σε αντίθεση με τα Γ. Κατά τον 8ο κι 7ο αι., φαίνεται ότι έχουμε την τελευταία περίοδο ακμής του ιερού σπηλαίου, ανάλογη με αυτήν που παρατηρήθηκε στο Ιδαίο Άντρο.

Βιβλιογραφία: Hogarth D.G., 1899-1900β, 94-116· Boardman J., 1961, 1-75.

2) Επαρχία Μιραμπέλλου

Μίλατος: Στη βόρεια ακτή του νησιού, κοντά στα όρια με το νομό Ηρακλείου, εντοπίστηκαν τάφοι με ΥΓ αγγεία, στην κοινότητα Μιλάτου.

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., 1979, 324· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 287.

Μέρμηγκας: Στα χαμηλά υψώματα νότια της λεκάνης της Μιλάτου, περισυλλέχτηκαν Γ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., 1979, 326.

Ανάβλοχος: Στους λόφους που ορίζουν την κοιλάδα των Μαλίων από τα ανατολικά, σε φυσικά οχυρή θέση, που ελέγχει τις οδούς επικοινωνίας μεταξύ των πεδιάδων Μιλάτου και Νεάπολης, αλλά και Μαλίων-Μιλάτου, εντοπίστηκαν ίχνη της ΠΓ-Γ εγκατάστασης. Στο λόφο Ανάβλοχος, ψηλότερα από ένα χείμαρρο, ήρθαν στο φως σειρές μεγάλων ασβεστολιθικών δόμων, που θα μπορούσαν να ανήκουν σ' ένα «κυκλώπειο» τείχος, αν σχημάτιζαν συνεχή περίβολο. Ο οικισμός βρισκόταν στην κορυφή Γεδούκλας (Κάτω Ανάβλοχος), όπου σώζονται αναλημματικοί τοίχοι με αρχιτεκτονικά λείψανα σπιτιών, δεξαμενή νερού και Γ κεραμική. Σε μια πλαγιά του (Κακό Πλάγι), αποκαλύφθηκαν πήλινα Γ ειδώλια γυναικείων μορφών και όστρακα, προερχόμενα πιθανώς από ιερό, όπου θα λατρευόταν μια γυναικεία θεότητα. Δυο νεκροπόλεις ανασκάφτηκαν από τη Γαλλική Σχολή στις θέσεις Λαμί και Καλαρίτης. Η πρώτη περιείχε μικρούς θολωτούς, δυστυχώς συλημένους, τάφους, με ορθογώνιο, κυκλικό, ή ελλειψοειδή θάλαμο. Η απουσία οστών μας κάνει να υποθέσουμε την πραγματοποίηση καύσεων, χρονολογημένων με βάση την κεραμική στην ΠΓ περίοδο. Υστερότεροι (Γ), φαίνεται ότι ήταν οι κατεστραμμένοι τάφοι της δεύτερης, από τους οποίους ένας ανήκει στον τύπο των μονόχωρων ταφικών ερκών.

Βιβλιογραφία: Bequignon Y., 1929, 528-529· Demargne P., 1931, 365-407· Μαρινάτος Σ., 1931-2, 5-7· Tire C., Van Effenterre H., 1966, 85· Hayden B.J., 1981, 159· της ίδιας, 1988, 16-17· Τσιποπούλου Μ., 1984, 233-238 και 242-244· της ίδιας, 1987α, 254.

Βραχάσι: Αγγεία της «Εποχής του Σιδήρου» βρέθηκαν στο χωριό αυτό, στα χαμηλά υψώματα ΒΔ της Νεάπολης.

Βιβλιογραφία: Τσιποπούλου Μ., 1987α, 254.

Νεάπολη: Στη λεκάνη της πόλης, δυτικά της Δρήρου, περισυλλέχτηκαν τέσσερα ΥΓ αγγεία:

Βιβλιογραφία: Droop J.P., 1905-6, 37-39.

Δρήρος: Πάνω στις δυο κορυφές Αγ. Αντώνιος και Χώρες του βουνού Καδιστού, σε απόσταση περίπου 2 χλμ. ανατολικά της Νεάπολης, εντοπίστηκαν λείψανα της Γ εγκατάστασης. Η φυσικά οχυρή θέση βρίσκεται στο μέσο περίπου της οδού που συνδέει τις λεκάνες των Μαλίων και του Αγ. Νικολάου, ενώ συγχρόνως ελέγχει την πρόσβαση προς τα βόρεια κι ανατολικά. Η διερεύνηση της περιοχής έχει ξεκινήσει ήδη από το 1918, όταν ο Ξανθουδίδης έκανε τις πρώτες ανασκαφές. Κατά τη διάρκειά τους αναγνώρισε τμήματα ενός τείχους με κυκλικό πύργο, που θα ενίσχυε την άμυνα της πόλης. Εβδομήντα χρόνια αργότερα η χρήση του αμφισβητήθηκε, αφού το μέγεθος και ο τρόπος κατασκευής του χαρακτηρίζουν κυρίως αναλημματικούς τοίχους. Τέτοιοι υπήρχαν πολλοί, για τη δημιουργία ανδρήρων, πάνω στα οποία οικοδομήθηκε ο οικισμός.

Αυτός απλωνόταν στους δυο λόφους και στο μεταξύ τους διάσελο. Οι κατασκευαστικές τεχνικές είναι οι συνηθισμένες της εποχής. Μέτριου μεγέθους, ή μεγαλύτεροι, αδρά λαξευμένοι δόμοι σχηματίζουν ίσιους τοίχους, ορθογωνίων δωματίων. Συχνά χρησιμοποιείται και ο φυσικός βράχος, ενώ κάποτε οι τοίχοι καμπυλώνονται, όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν (έλλειψη επαρκούς χώρου, ύπαρξη προεξέχοντος βράχου). Παρά την αποκάλυψη πολλών κτιριακών καταλοίπων, ελάχιστα είναι αυτά που μας δίνουν μια πλήρη εικόνα της δομής ενός οίκου. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το λεγόμενο Πρυτανείο ή Ανδρείο, στα νότια του ναού. Πρόκειται για ένα οικοδόμημα αρχικώς τεσσάρων ορθογωνίων δωματίων, διαστάσεων 9 μ. X 11,5 μ. Η καινοτομία που παρουσιάζει είναι η ύπαρξη ενός προθαλάμου (X), μέσω του οποίου γίνεται η πρόσβαση στις τρεις άλλες αίθουσες. Ίσως είναι ο πιο εξελιγμένος αρχιτεκτονικός τύπος που συναντάμε στην Κρήτη. Μολονότι διαθέτει μια σύνθετη μορφή, που έχει ξεπεράσει τα «αξονικά» σπίτια, εκμεταλλεύεται στο έπακρο το διαθέσιμο χώρο, οργανώνοντάς τον ορθολογικά, ώστε να σχηματιστούν άνετα, λειτουργικά κι ευδιάκριτα δωμάτια. Στη Δρήρο, περισσότερο από κάθε άλλο σύγχρονό της οικισμό, αυτή η αντίληψη της οργάνωσης διέπει το σύνολο της οικοδομικής δραστηριότητας (κι όχι μόνο αυτής, όπως θα δούμε κατά την περιγραφή της νεκρόπολης).

Αυτό γίνεται κατανοητό με την πρώτη ματιά, αν εξετάσουμε τη θέση που κατέχουν οι έδρες των δυο κέντρων εξουσίας: του πολιτικού (Αγορά) και του θρησκευτικού (Ναός). Η πρώτη βρίσκεται στο διάσελο μεταξύ των κορυφών. Χρησιμοποιώντας την κλίση του εδάφους, οι κάτοικοι έχτισαν μια Π-σχημη βαθμίδα από αδούλευτους δόμους προσεκτικά τοποθετημένους. Στην καλύτερα διατηρημένη ΝΔ γωνία, σώζονται επτά αναβαθμοί. Η πλατεία της «θεατρικής» αυτής Αγοράς συνίσταται από πατημένο χώμα κι έχει διαστάσεις 40 μ. X 30 μ. Θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε τον πρόδρομό της στις πλακόστρωτες αυλές των μινωικών ανακτόρων κι επαύλεων (π.χ. Αγ. Τριάδα, Τύλισος) και να υποθέσουμε μια θρησκευτική χρήση, όμως η λειτουργία της ως τόπου συνάθροισης των πολιτών υποστηρίζεται κι από αντίστοιχα υστερότερα παραδείγματα (Λατώ, Αμνισός).

Στα ΝΔ, στην κορυφή του λόφου Αγ. Αντώνιος, ανασκάφτηκε ένα ορθογώνιο μονόχωρο οικοδόμημα (11 μ. X 7,80 μ.), με κατεύθυνση Β-Ν. Στη στενή βόρεια πλευρά υπήρχε η είσοδος, πάνω στον κεντρικό άξονα, στην οποία οδηγούσε μια βαθμιδωτή οδός, που περνούσε προηγουμένως από την Αγορά. Οι τοίχοι χτίστηκαν από μέτριους δουλεμένους δόμους, χωρίς συνδετικό υλικό και σώζονται μέχρι το ύψος των 2 και πλέον μέτρων. Στη ΝΔ γωνία υπήρχε ένα χτιστό βάθρο με κεραμεική, στάχτες και οστά. Δίπλα του στα ανατολικά, βρέθηκε ένας βωμός κατασκευασμένος από κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες, ίσως με ξύλινο κάλυμμα, ο οποίος περιείχε άφθονα κέρατα αιγοειδών, οστά και δυο σιδερένια μαχαίρια. Πάνω του πιθανώς στέκονταν τα γνωστά σφυρήλατα ειδώλια της Απολλωνίας Τριάδας. Μπροστά του σώζεται μια λίθινη τράπεζα προσφορών. Στον άξονα του ναού, ήρθε στο φως μια ορθογώνια εσχάρα, από αδρά λαξευμένες πέτρες, με στάχτες στο εσωτερικό της. Στην ίδια ευθεία θα υπήρχαν λίθινες βάσεις κιόνων για τη στήριξη της στέγης, όπως υποδηλώνει η μία, που βρέθηκε *in situ* στα βόρεια. Ο Ναός, η Αγορά, ίσως και οι δυο δρόμοι του οικισμού, πρέπει να είναι σχεδόν σύγχρονοι (δεύτερο μισό του 8ου αι.). Το πιθανότερο είναι, ότι αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου οικοδομικού προγράμματος, για την ακριβή οργάνωση του οικισμού γύρω από τα δυο κέντρα εξουσίας, που θα πραγματοποιήθηκε στα ΥΓ χρόνια. Η Δρήρος αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα που διαθέτουμε, αυτής της περιόδου μετάβασης, για το οποίο πρέπει να αισθανόμαστε ευτυχείς.

Η ίδια κυρίαρχη αντίληψη της αυστηρής οργάνωσης, που περιγράψαμε τόσο στην πόλη ως σύνολο, όσο και σ'ένα μεμονωμένο οίκο, είναι παρούσα και στη νεκρόπολη. Αυτή καλύπτει μια έκταση 900 τ.μ., στη μικρή πεδιάδα βόρεια της ακρόπολης, 100 μ. ανατολικά της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου. Περικλείεται τμηματικά από ένα τοιχίο ως περίβολο, το οποίο συμπληρώνουν κάποιοι βράχοι. 25 χτιστοί, ορθογώνιοι τάφοι (ταφικά έρκη) ήρθαν στο φως, γύρω από έναν ΥποΜ θόλο. Εννιά περιείχαν ταφές σε πίθους, έντεκα ίχνη καύσεων, ενώ οι υπόλοιποι είχαν σχεδόν καταστραφεί. Πουθενά δεν είχαν εναποτεθεί παραπάνω από δυο νεκροί, μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε, ότι πρόκειται για το νεκροταφείο ενός συγκεκριμένου τμήματος του πληθυσμού, ή μιας οικογένειας. Τα κτερίσματα δεν είναι εντυπωσιακά. Χρονολογούνται στη συντριπτική τους πλειοψηφία στη Γ εποχή, εκτός από ελάχιστα ΥΠΓ. Ένας αποθέτης οστών και κεραμεικής, που εντοπίστηκε αμέσως έξω από τον περίβολο, είχε πιθανώς τελετουργική χρήση, σχετική με τους τάφους.

Βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης Σ., 1918α, 23-30· Μαρινάτος Σ., 1935β, 203-212· του ίδιου, 1936β, 214-285· Van Effenterre H., 1937, 5-32· του ίδιου, 1948· Tire C., Van Effenterre H., 1966, 85-88· Renard L., 1967, 572-576 και 580-581· Gesell G.C., 1972, 182· Hayden B.J., 1981, 88-89 και 138 κ.ε.· της ίδιας, 1988, 17-18· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 256.

Ολούς: Στη ΒΔ πλευρά του κόλπου του Μιραμπέλλου, δυτικά του δρόμου που συνδέει την Ελούντα με τον Άγ. Νικόλαο, κοντά στο χωριό Ελληνικά (Στα Λενικά), ανασκάφθηκαν το 1937 τα ερείπια του ναού του Άρη και της Αφροδίτης, του 2ου αι. π.Χ. Κάτω από το ελληνιστικό στρώμα αποκαλύφθηκε ένα αρχαιότερο (ΠΓ-Γ) ιερό, του τύπου του ευρυμέτωπου οίκου (4,75 μ. X 11 μ.). Πρόκειται για ένα ορθογώνιο δωμάτιο, χτισμένο από τοπικό ασβεστόλιθο, του οποίου σώζονται μόνο τα θεμέλια. Η είσοδος του βρισκόταν στο μέσο της δυτικής μακριάς πλευράς και μπροστά της υπήρχε μια σχεδόν ορθογώνια πλακόστρωτη εσχάρα από καλολαξευμένους λίθους (2 μ. X 1,20 μ.). Η κυκλική, πέτρινη βάση κίονα, που εντοπίστηκε ακόμα δυτικότερα, υποδηλώνει την ύπαρξη μιας κιονοστοιχίας, η οποία διαμόρφωνε μια πρόσταση ίσου πλάτους με τον οίκο.

Στη θέση Πύργος, έξω από την αρχαία πόλη, κοντά στον ισθμό της Σπιναλόγκας, η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως μια νεκρόπολη, με χρήση από τα ΥΜ ως τα ΥποΜ χρόνια. (Μόνο ο Δαβάρας κατεβάζει τη χρονολόγησή της στα ΠΓ.)

Βιβλιογραφία: Lemerle P., 1937, 473-475· του ίδιου, 1938, 482-483· Bousquet J., 1938, 386-408· Tire C., Van Effenterre H., 1966, 88-89· Renard L., 1967, 576-577· Δαβάρας K., 1973, 586· Hayden B.J., 1981, 150.

Λατώ-Κριτσά-Τάπες: Στο δυτικό άκρο της κοιλάδας του Αγ. Νικολάου αποκαλύφθηκαν ίχνη ΠΓ-Γ εγκατάστασης σε μια ευρεία έκταση. Σε επιφανειακές έρευνες που διεξήχθησαν πρόσφατα στην περιοχή, εντοπίστηκαν λείψανα πρωτοελληνικών οικισμών στις κορυφές Επάνω και Κάτω Κάστελλος βόρεια του χωριού Τάπες, καθώς και στον Κάστελλο, αμέσως δυτικά της Κριτσάς. Η πρώτη θέση βρίσκεται σε βραχώδες ύψωμα πάνω από το χωριό Αδριανός κι ελέγχει την πρόσβαση στο οροπέδιο του Λασιθίου από τα ΒΑ. Οι άλλες δυο σχεδόν ισαπέχουν από τη Λατώ, τοποθετημένες στα ΒΔ και ΝΔ της, σχηματίζοντας ένα τρίγωνο. Μερικοί ερευνητές μάλιστα, θεωρούν τους δυο αυτούς οικιστικούς πυρήνες, ως προδρόμους της σημαντικής αρχαίας πόλης.¹⁴

Αυτή η τελευταία ήταν χτισμένη στο διάσελο των λόφων-ακροπόλεων της, στη θέση Γουλάς. Η οργάνωσή της ξεφεύγει από τα δεδομένα των Γ οικισμών, αποτελώντας το πρώτο ολοκληρωμένο παράδειγμα Πόλης στον ελληνικό κόσμο. Όμως, η διαμόρφωσή της πραγματοποιήθηκε κατά τον 7ο αι., ενώ από τη Γ περίοδο δε διαθέτουμε παρά ελάχιστα όστρακα. Την παραπάνω έλλειψη στοιχείων έρχονται να συμπληρώσουν αρχαιολογικά τεκμήρια, που προέρχονται από τις γειτονικές θέσεις Θύλακας και Λάκκοι. Στην πρώτη ανασκάφτηκε ένα μικρό ιερό (2 μ. X 2,5 μ.), με βωμό κι αποθέτη Γ-Αρχαϊκής κεραμικής και ειδωλίων. Στη δεύτερη ήρθαν στο φως δυο θολωτοί ΠΓ τάφοι, κυψελοειδείς, με ορθογώνιες κατόψεις. Ο ένας

¹⁴ Rutkowski B., Nowicki K., 1986, 170 και Nowicki K., 1988, 194.

διέθετε βαθμιδωτό δρόμο κι άφθονη κεραμεική, ενώ ο άλλος περιείχε δυο ταφές, αγγεία, πόρπη και μαχαίρι.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1953α, 485· Δαβάρας Κ., 1972, 647· Tire C., Van Effenterre H., 1978, 104· Rutkowski B., Nowicki K., 1986, 162-164 και 170· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 256-257· Nowicki K., 1988, 191 και 194.

Βρόκαστρο: Στο κέντρο περίπου του κόλπου του Μιραμπέλλου, σε μικρή απόσταση από την ακτή, ανατολικά του Καλού Χωριού, ανασκάφτηκαν ήδη από το 1912, τμήματα ενός ΥΜ ΙΙΙΓ-Γ οικισμού. Πρόκειται για μια απόκρημνη, φυσικά οχυρή κορυφή, με εντυπωσιακή δυνατότητα άμυνας, κυρίως απέναντι σε εχθρούς που επιτίθενται από τη θάλασσα. Η θέση έγινε ασφαλέστερη μετά την οικοδόμηση ενός τείχους, που περικλείει το χαμηλότερο τμήμα της. Σώζεται τμηματικά ως την τρίτη βαθμίδα, έχει πάχος 1-1,5 μ., δυο όψεις χτισμένες από μεγάλους ασβεστολιθικούς δόμους και γέμισμα από μικρές πέτρες. Το τείχος χρησιμοποιήθηκε και ως αναλημματικό, για τη στήριξη κάποιων σπιτιών.

Ο οικισμός είναι χωρισμένος σε δυο κύριες γειτονιές μια στην κορυφή του λόφου και μια άλλη 55 μ. πιο κάτω, στη βόρεια πλαγιά. Μεταξύ τους αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα τουλάχιστον πέντε δωματίων, ενώ χαμηλότερα από τη δεύτερη βρέθηκαν κι άλλα. Η απόσταση από τη θάλασσα δεν είναι μεγαλύτερη των 40 λεπτών με τα πόδια, ίσως λοιπόν κάποιο μέρος της οικονομίας να βασιζόταν στο ψάρεμα. Στα νότια υπάρχει πηγή που θα κάλυπτε τις ανάγκες του πληθυσμού σε νερό.

Οι κατασκευαστικές τεχνικές ήταν οι συνηθισμένες των εγκαταστάσεων της εποχής. Πάνω σε διαδοχικά άνδηρα, χτίζονται τοίχοι από αδούλευτες πέτρες, συχνά με λάσπη ως συνδετικό υλικό, ενώ κάποτε χρησιμοποιείται κι ο φυσικός βράχος. Οι στέγες θα ήταν επίπεδες, για την ευκολότερη επικοινωνία μεταξύ δωματίων διαφορετικών ανδρών. Θα στηρίζονταν σε κίονες με λίθινες βάσεις, πάνω σε δάπεδα από πατημένο χώμα. Βαθμίδες και λιθόστρωτοι δρόμοι διευκόλυναν ακόμα περισσότερο την πρόσβαση στα σπίτια.

Οι αρχιτεκτονικοί τύποι είναι επίσης οι συνηθισμένοι της περιόδου. Ο απλούστερος συνίσταται σε ένα ορθογώνιο δωμάτιο, με είσοδο συνήθως στη στενή πλευρά, έκκεντρα. Τα βοηθητικά οικοδομούνται στον ίδιο άξονα με το κύριο, σπάνια δίπλα του. Ελάχιστες φορές μικροί χώροι σχηματίζουν μεγάλες ορθογώνιες οικίες κι αυτό γιατί απαιτείται ευρύτερη επιφάνεια, σε σχέση με τα «αξονικά» σπίτια. Τα τοπογραφικά δεδομένα καθορίζουν τις κατόψεις τους, τη διάταξη των δωματίων και τη θέση των δρόμων. Αυτοί με τη σειρά τους, επηρεάζουν την ένταξη των οικιών στο χώρο και την τοποθέτηση των εισόδων τους. Οι ομοιότητες που παρατηρούνται μεταξύ Βροκάστρου και Καρφιού, τόσο στην οργάνωση των οικισμών, όσο και στα κατασκευαστικά τους δεδομένα είναι πολλές. (Εξαίρεση αποτελεί μόνο η ύπαρξη καμπύλων τοίχων στο πρώτο.) Ίσως αυτό να οφείλεται στην πρωιμότητα και των δύο και την ισχυρή παρουσία της μινωικής παράδοσης.

Ένας ακόμα οικιστικός πυρήνας ανασκάφτηκε στο ύψωμα Καρακοβίλια, το οποίο συνδέεται με την κύρια εγκατάσταση χάρη σ' ένα διάσελο. Τα σπίτια εδώ οικοδομήθηκαν με περισσότερη φροντίδα, από λαξευμένους λίθους. Κάποια ίχνη πυρκαγιάς υποδηλώνουν τον τρόπο με τον οποίον καταστράφηκαν. Τέλος, κατά τη διάρκεια πρόσφατης επιφανειακής έρευνας, εντοπίστηκαν λείψανα ΠΓ-Γ παρουσίας σε δυο παραλιακές θέσεις (Ηλίας το Νησί και Πρινιατικός Πύργος), αλλά και στην υψηλότερη κορυφή Σχοινάρια.

Εκτός από τους χώρους κατοικίας, έχουν αποκαλυφθεί και δυο τουλάχιστον ιερά στο Βρόκαστρο. Το ένα βρίσκεται στην ψηλότερη γειτονιά (Δ.11), στην άκρη κάποιου ανδρήρου πάνω από την πλαγιά και σώζεται τμηματικά. Διέθετε χτιστό πάγκο και περιείχε πολλά ειδώλια. Το άλλο είναι απομονωμένο στα Καρακοβίλια. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίριο από μεγάλους καλοδουλεμένους δόμους. Διέθετε δυο πόρτες στις στενές πλευρές και μια πήλινη τράπεζα προσφορών, πλάι στην οποία υπήρχαν πήλινα ειδώλια.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι τάφοι που έχουν εντοπιστεί, τόσο στον κύριο οικισμό, όσο και στις θέσεις Καρακοβίλια, Ματζιχορτιά, Αμυγδάλι, Κοπράνες και Χαυγιάς. Διακρίνουμε τέσσερις τύπους: α) «Θαλαμοειδείς» θολωτούς: είναι οι πρωιμότεροι, αφού ανάγονται στα ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ χρόνια. Βρέθηκαν επτά, λαξευμένοι στο βράχο κι επενδυμένοι με πέτρες. Διέθεταν ορθογώνιο θάλαμο (σπάνια κυκλικό) και δρόμο ή προεξέχουσα είσοδο. Χρησιμοποιούνταν για πολλαπλές ταφές (και λίγες καύσεις) και περιείχαν πλούσια κτερίσματα, μεταξύ των οποίων χάλκινο τρίποδα, σφραγίδες, σιδερένια όπλα κι εργαλεία, χρυσά και χάλκινα κοσμήματα, κεραμική κ.ά. β) Ταφικά έρκη ή περιφράγματα: πρόκειται για δώδεκα χτιστά, ορθογώνια ή ακανόνιστα οικοδομήματα, χωρίς στέγη, που περιείχαν συνήθως καύσεις, αλλά κι εγχυτρισμούς, καθώς και σιδερένια και χάλκινα όπλα και κοσμήματα. Γενικά, είναι υστερότερα των θολωτών τάφων (ΠΓ-Γ). γ) Σε κυκλικούς λάκκους, τοποθετούνταν κυρίως πίθοι, με άκαυτα οστά παιδιών και σπάνια ενηλίκων. δ) Ταφές σε κοιλάτη στο βράχο, συνοδευόμενες από Γ κεραμική.

Βιβλιογραφία: Hall E.H., 1914· Renard L., 1967, 577-578 και 587-588· Hayden B.J., 1981, 78-83 και 130 κ.ε. της ίδιας, 1983, 367-387· της ίδιας, 1988, 8· Τσιποπούλου Μ., 1984, 232-238 και 240-244· της ίδιας, 1987α, 254-255· Moody J., Hayden B.J., 1988, 350-353.

3) Επαρχία Ιεράπετρας

Μύθοι: Στο βόρειο άκρο της μικρής λεκάνης της Μύρτου, στη νότια ακτή του νησιού, κοντά στα όρια με το νομό Ηρακλείου, εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίας εγκατάστασης. Πρόκειται για το τμήμα ενός τείχους, που σώζεται σε μήκος 15 μ. και πάχος 2 μ. Έχει δυο όψεις και κατασκευάστηκε από πελώριους ογκόλιθους, πλευράς μέχρι 1,5 μ. Δε φαίνεται να σχηματίζει κλειστό περίβολο, αλλά φτάνει μέχρι τα όρια κάποιου γκρεμού, ο οποίος

αποτελούσε φυσικό φράγμα. Αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών έχουν αποκαλυφθεί τριγύρω, καθώς και ΥποΜ, Γ και ίσως Αρχαϊκά όστρακα.

Βιβλιογραφία: Hayden B.J., 1988, 6-7.

Καλαμαύκα: Στα υψώματα ΒΔ της λεκάνης της Ιεράπετρας, στη θέση Κάστελλο Καλαμαύκας, περισυλλέχτηκαν Γ όστρακα πίθου.

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., 1979, 326.

Γουρνιά-Ασάρι: Στο ΝΑ άκρο του κόλπου του Μιραμπέλλου, κοντά στην ακτή, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και ΥΜ IIIΓ-Γ κεραμική, στην κορυφή ενός λόφου δίπλα στα Γουρνιά. Ίσως πρόκειται για ένα μικρό οικισμό-καταφύγιο, που αντικατέστησε το μινωικό.

Βιβλιογραφία: Levi D., 1927-9, 635· Rutkowski B., Nowicki K., 1986, 166.

Βραϊμιανά: Σε απόσταση 4 χλμ. από την Ιεράπετρα, εντοπίστηκαν μικροί, χτιστοί, θολωτοί τάφοι, ΥποΜ-ΠΓ χρόνων.

Βιβλιογραφία: Payne H.G.G., 1932, 253-255· Κάντα Α., 1980, 161· Τσιμποπούλου Μ., 1987α, 257.

Καβούσι: Στην ανατολική πλευρά του κόλπου του Μιραμπέλλου, κοντά στο βόρειο άκρο του στενού ισθμού της Ιεράπετρας, νότια του ομώνυμου χωριού, ήρθε στο φως, ήδη από τις αρχές του αιώνα, τμήμα ΠΓ-Γ οικισμού. Καταλαμβάνει τις κορυφές δυο γειτονικών υψωμάτων, του Κάστρου και του Βροντά. Πρόκειται για μια στρατηγική θέση, που δεσπόζει μιας κοιλάδας στα βόρεια και δυτικά και συγχρόνως ελέγχει σημαντικές οδούς επικοινωνίας ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό Λασιθί. Το 1900-1901 η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα 13 δωματίων στην κορυφή του Κάστρου (700 μ. ύψ.). Είχαν οικοδομηθεί σε διαφορετικά άνδρα κι ανήκαν πιθανώς σε οκτώ σπίτια. Οι τοίχοι, μέσου πάχους 55 εκ., χτίστηκαν από αδούλευτες πέτρες, με λάσπη ως συνδετικό υλικό, ενώ χρησιμοποιήθηκε κι ο φυσικός βράχος. Το σχέδιο των χώρων είναι ορθογώνιο, ευδιάκριτο. Λιθόστρωτοι δρόμοι και χτιστές βαθμίδες διευκολύνουν την επικοινωνία μέσα στον οικισμό.

Ογδόντα σχεδόν χρόνια αργότερα, νέες ανασκαφές έφεραν στο φως ένα μεγαλύτερο μέρος της εγκατάστασης. Τουλάχιστον 40 δωμάτια και ίχνη πολλών ακόμα, δείχνουν ότι δεν πρόκειται για ένα μικρό χωριό, αλλά για ένα μεγάλο οικισμό, ανάλογο με αυτούς του Καρφιού και του Βροκάστρου. Οι κατασκευαστικές τεχνικές και οι αρχιτεκτονικές μορφές είναι οι συνηθισμένες, βρίσκονται όμως σε πιο εξελιγμένο στάδιο. Η οικοδόμηση σε άνδρα κρίνεται κι εδώ επιβεβλημένη και στις τέσσερις πλαγιές του υψώματος. Ορθογώνια δωμάτια με ίσιους τοίχους, τοποθετημένα στον ίδιο άξονα, σχημάτιζαν τους οίκους. Οι στέγες τους

ήταν επίπεδες, στηριγμένες σε κίονες με λίθινες βάσεις. Τα δάπεδα από πατημένο χώμα ή σχιστολιθικές πλάκες διαδέχονταν το ένα το άλλο. Πολλοί χτιστοί πάγκοι, εστίες και πιθοστάτες συμπληρώνουν την εικόνα. Σπάνια αναγνωρίζουμε χώρους με ειδική χρήση (φούρνος, κουζίνα), πάντα όμως η κατασκευή τους παρουσιάζει μια καθαρότητα στο σχέδιο και μια ορθολογική οργάνωση, που φανερώνει τη διάθεση για πλήρη αξιοποίηση των τοπογραφικών δεδομένων. Η κάτοψη και η διεύθυνση κάθε δωματίου καθορίζεται από το μέγεθος του ανδρήρου και την ένταξή του στο χώρο. Οι δρόμοι και οι εδαφικές κλίσεις επηρεάζουν με τη σειρά τους τη θέση κάθε πόρτας.

Ανάλογες αντιλήψεις υποδηλώνει η κατασκευή και διευθέτηση άλλων 30 τουλάχιστον δωματίων (και πολλών ακόμα μερικώς ανασκαμμένων ή τμηματικά σωζόμενων), στο γειτονικό λόφο Βροντά. Όμως εδώ, οι αρχιτεκτονικοί τύποι είναι ακόμα πιο προωθημένοι, με συνθετότερα οικοδομήματα, που εκμεταλλεύονται στο έπακρο το διαθέσιμο χώρο, χωρίς ταυτόχρονα να χάνουν σε καθαρότητα και άνεση. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι στο ΠΓ και Γ Καβούσι, με τη μεγάλη ανάπτυξη κατά τα ΥΓ χρόνια, οι κατασκευαστικές κι αρχιτεκτονικές αντιλήψεις έχουν πια παγιωθεί και χρησιμοποιούνται με ευχέρεια. Ίσως μια ορθολογικότερη οργάνωση, να ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια του οικισμού, κάνοντας ένα ακόμα βήμα προς τη διαμόρφωση των δομικών στοιχείων της Πόλης (π.χ. Δρήρος, Λατώ).

Τέλος, ένας ακόμα οικιστικός πυρήνας πιθανώς υπήρχε ΒΑ του Κάστρου, στο ύψωμα Μουρί τ' Αζοργιά. Εκεί ανασκάφτηκαν τα λείψανα ενός κτιρίου, χτισμένου εντυπωσιακά από μεγάλους ορθογωνισμένους δόμους, σε κανονικές στρώσεις. Οι τοίχοι έχουν μέσο πάχος 60 εκ. και στα θεμέλιά τους εντοπίστηκε ΠρΓ κεραμεική.

Ενδιαφέροντα είναι ωστόσο τα στοιχεία που διαθέτουμε και για τα ιερά του Καβουσιού. Ξεχωρίζει το απομονωμένο στη θέση Παχλιτζανή Αγριάδα. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο μικρό δωμάτιο (4,5 μ. X 3,5 μ. περίπου), με είσοδο στη νότια στενή πλευρά κι ένα χτιστό «θρανίο» κατά μήκος της ανατολικής. Οι τοίχοι, μέσου πάχους 60 εκ., χτίστηκαν από αδρά λαξευμένους δόμους. Πάνω στο βάθρο υπήρχε το κατώτερο τμήμα λατρευτικού αγάλματος, πήλινα και χάλκινα ειδώλια και δαιδαλικά πλακίδια. Οι περισσότερες εικονιζόμενες μορφές είναι γυναικείες, μερικές μάλιστα έγκυες. Ίσως λοιπόν να πρόκειται για ιερό της Ειλειθυίας, με χρήση από τα ΠΓ ως τα Αρχαϊκά χρόνια. Κοντύτερα στους δυο οικιστικούς πυρήνες αποκαλύφθηκαν τρία ακόμα ιερά. Το πρώτο στη νότια πλαγιά του Κάστρου (Πλάι του Κάστρου), όπου βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κτιρίου, πήλινα ειδώλια και ίχνη πυρών (θυσιών;). Το δεύτερο, που ανασκάφτηκε πρόσφατα σε ύψωμα στο δυτικό άκρο του Κάστρου, διέθετε μικρό «θρανίο» με αναθήματα και ΥΓ κεραμεική. Τέλος, ένα τρίτο στο Βροντά (κτίριο G), περιείχε πολλά ειδώλια της θεάς με τα υψωμένα χέρια, καθώς και τελετουργικά αγγεία.

Σε ολόκληρη την ευρεία περιοχή που ερευνήθηκε, μέσα κι έξω από τον οικισμό, ήρθαν στο φως και τάφοι. Συγκεκριμένα, στη θέση Αλώνι ή

Σκάλα Κάστρου, αποκαλύφθηκαν τέσσερις ορθογώνιοι θολωτοί, με δρόμο, ΠΓ-Γ χρόνων, που περιείχαν σιδερένια και χάλκινα όπλα, χρυσά και χάλκινα κοσμήματα και οστά σε χάλκινες φιάλες. Στο Σκουριασμένο (2 χλμ. ΝΑ του οικισμού), μεγάλος θόλος εξαιρετικής κατασκευής, μολονότι δυστυχώς συλημένος, έδωσε πλούσια κτερίσματα, από τα οποία ξεχωρίζουν τα χάλκινα πλακίδια με παραστάσεις, τα φύλλα χρυσού και τα άφθονα σιδερένια και χάλκινα όπλα. Επίσης, στο Πλάι του Κάστρου, άγνωστος αριθμός τάφων μας προμήθευσε με 117 αγγεία, που ανάγονται στις περιόδους από την ΥποΜ ως την ΠΑνατ. Στο Βροντά ανασκάφτηκαν άλλοι έντεκα μικροί θόλοι (δέκα στην πλαγιά κι ένας στην κορυφή) και πολλοί κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς, ανάμεσα στα ερείπια των σπιτιών. Οι πρώτοι είχαν άλλοτε ορθογώνιο κι άλλοτε κυκλικό θάλαμο, συνήθως ψευδοδρόμο και σπάνια δρόμο. Περιείχαν καύσεις και ταφές, ΥποΜ-Γ κεραμική, όπλα και κοσμήματα. Οι υπόλοιποι διασώζουν ανάλογα έθιμα και κτερίσματα. Τέλος, στη θέση Χονδροβόλακες (μεταξύ Βροντά και Μουρί τ' Αζοργιά), εντοπίστηκαν άλλοι τέσσερις λακκοειδείς τάφοι ΥΓ χρόνων.

Βιβλιογραφία: Boyd H.A., 1901, 125-157· της ίδιας, 1904, 15-18· Πλάτων Ν., 1950, 533· του ίδιου, 1951α, 442· Αλεξίου Σ., 1956, 7-19· Renard L., 1967, 577 και 588-589· Boardman J., 1971, 5-8· Gesell G.C., 1972, 183 και 187· της ίδιας, 1985, 131-137· Hayden B.J., 1981, 84-86 και 132 κ.ε.· Gesell G.C., Day L.P., Coulson W.D.E., 1983, 389-420· των ίδιων, 1985, 327-355· των ίδιων, 1988, 344-349· των ίδιων, 1991/93, 320-332· Τσιμποπούλου Μ., 1984, 232-238 και 242-244· της ίδιας, 1987α, 257-259.

Μοναστηράκι-Θρυππή: Στον ορεινό όγκο Θρυππή, ΝΑ της λεκάνης της Παχιάς Άμμου, βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών και Γ κεραμική, ανατολικά του Μοναστηρακίου, κοντά στο χωριό Θρυππή.

Βιβλιογραφία: Boyd H.A., 1904, 18· Pendlebury J.D.S., 1979, 326.

4) Επαρχία Σητείας

Μπέμπονας-Παναγιά: Κοντά στο Καβούσι, ΒΑ της οροσειράς Θρυππή, εντοπίστηκαν σε επιφανειακή έρευνα, ίχνη δυο ΠΓ-Γ οικισμών. Ειδικά αυτός της Παναγιάς (θέση Αυγό), χαρακτηρίζεται «σημαντικός οικισμός-καταφύγιο» από τους αρχαιολόγους που παρέχουν την πληροφορία.

Βιβλιογραφία: Rutkowski B., Nowicki K., 1986, 167-168.

Ορεινό-Σταυροχώρι: Στις ανατολικές παρυφές της Θρυππής, αναφέρθηκαν δυο ΠΓ-Γ εγκαταστάσεις, στα χωριά αυτά.

Βιβλιογραφία: Nowicki K., 1988, 195.

Αγ. Φωτιά: Στη νότια ακτή του νησιού, στη θέση Πάτημα Αγ. Φωτιάς, βρέθηκε Γ πίθος κοσμημένος με εμπίεστους ρόδακες, καθώς και τρία ακόμα Γ αγγεία.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1955, 568.

Τουρλωτή-Μυρσίνη: Σε γειτονικά χαμηλά υψώματα κοντά στη βόρεια ακτή, στον όρμο του Μόχλου, εντοπίστηκαν ίχνη Γ εγκατάστασης. Στο Καστρί Τουρλωτής σώζονται αρχιτεκτονικά λείψανα και κεραμική, που υποδηλώνουν την ύπαρξη οικισμού. Λίγο μακρύτερα, στη νότια πλαγιά του λόφου Ασπροσπηλιά Μυρσίνης ανασκάφτηκαν Γ τάφοι, που περιείχαν σιδερένια όπλα κι εργαλεία, χάλκινα σκεύη και όστρακα.

Βιβλιογραφία: α) Schachermayr F., 1938, 473· Dunbabin T.J., 1947, 192· Faure P., 1962, 41· β) Πλάτων Ν., 1959, 373· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 290.

Αγ. Στέφανος (Γρας): Στα χαμηλά υψώματα που αποτελούν το βόρειο όριο της λεκάνης του Μακρυγιάλου, στα νότια παράλια του Λασιθίου, βρίσκεται το ταφικό σπήλαιο Στεφανούλη, κοντά στο χωριό Αγ. Στέφανος. Περιείχε ταφές και κεραμική, που καλύπτει το διάστημα από τα ΠΓ Β ως τα Γ χρόνια.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1954α, 512· του ίδιου, 1954β, 368· Faure P., 1962, 40· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 260.

Κουτσοράς: Στη νότια ακτή, δυτικά του όρμου του Μακρυγιάλου, στις θέσεις Κηπουρού, Λενικά και Σπηλιαρίδια Κουτσορά, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών και τάφοι μιας παραλιακής ΥΜ ΙΙΙ-ΠΓ εγκατάστασης.

Βιβλιογραφία: Faure P., 1962, 40.

Μουλιανά: Στις ΒΑ παρυφές του ορεινού όγκου δυτικά της κοιλάδας της Σητείας, αποκαλύφθηκαν δυο θολωτοί τάφοι, στη θέση Σελλάδες Μέσα Μουλιανών. Ο ένας (Τ. Β) είναι μυκηναϊκός, ο άλλος όμως (Τ. Α), χρησιμοποιήθηκε ως τα Γ χρόνια (κατά τον ανασκαφέα του).¹⁵ Πρόκειται για ένα θόλο χτισμένο μέσα σε κοίλωμα βράχου, ο οποίος διέθετε βόθρο για εναγισμούς ή χοές στην είσοδό του, όχι όμως δρόμο. Ταφές και ίχνη καύσεων σε τεφροδόχα αγγεία, καθώς και χρυσά, οστέινα και πήλινα κοσμήματα, σιδερένια όπλα και κεραμική, ήταν τα σπουδαιότερα ευρήματα που προσέφερε.

Βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης Σ., 1904, 1-56· Ανδρόνικος Μ., 1968, 115-119· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 217.

¹⁵ Ο Ανδρόνικος, στην ανακοίνωσή του στο Β' Δ.Κ.Σ. (1968, 116), αναφέρει και τις χρονολογήσεις που θεωρούν σωστές ο Furumark (ΥΜ ΙΙΒ2c) και ο Desborough (ΠΓ), με την ανάλογη βιβλιογραφία.

Χαμαιζι-Λιόπετρο: Στα υψώματα δυτικά της λεκάνης της Σητείας, μεταξύ Χαμαιζίου και παραλίας, ανασκάφηκαν έξι μικροί θολωτοί τάφοι, με ορθογώνια κάτοψη, δυστυχώς συλημένοι. Οι πέντε βρέθηκαν στη θέση Φατσή, κοντά στο κάστρο του Λιόπετρου. Περιείχαν περίπου 90 ΥποΜ-ΠΓ αγγεία, δυο σφραγιδολίθους, σιδερένια και χάλκινα όπλα, αλλά και κοσμήματα από γυαλί, πηλό, και ορεία κρύσταλλο. Ο έκτος εντοπίστηκε 500 μ. δυτικότερα κι έδωσε ΥΜ ΙΙΙΓ-Γ κεραμική και σιδερένια όπλα. Από την ίδια περιοχή είχαν παλιότερα περισυλλεχθεί Γ αγγεία.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., Δαβάρας Κ., 1961-2, 290· Δαβάρας Κ., 1972, 650· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 215· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 267.

Κρυά: Νότια του Χαμαιζίου, στα βουνά ΝΔ της κοιλάδας της Σητείας, στη θέση Τσάχαλη ή Ορθή Πέτρα Κρυών, αποκαλύφθηκε μια ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΓ νεκρόπολη. Συνολικά ήρθαν στο φως 26 τάφοι, από τους οποίους οι δέκα ήταν μικροί θολωτοί, με ορθογώνιο (σπανιότερα κυκλικό ή ελλειψοειδή) θάλαμο, οι 14 ψευδοθόλοι, που σκέπαζαν από έναν ταφικό πίθο, ένας θαλαμωτός λαξευμένος στο βράχο κι ένας ορθογώνιος λακκοειδής. Όλοι τους περιείχαν ταφές (λίγες καύσεις μόνο σε κάποιους θολωτούς), κεραμική κι ελάχιστα σιδερένια ή χάλκινα κτερίσματα. Λίγο μακρύτερα βρέθηκαν άλλοι τρεις, δυστυχώς συλημένοι (δυο θολωτοί κι ένας θαλαμωτός).

Βιβλιογραφία: Δαβάρας Κ., 1973-4, 931· του ίδιου, 1976, 381· του ίδιου, 1977, 336· του ίδιου, 1978, 390· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 261-262.

Σητεία: Κατά τη διάρκεια δημοτικών έργων ύδρευσης μέσα στην πόλη, εντοπίστηκε ένας αποθέτης ιερού, με πλήθος πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι δαιδαλικά, υπάρχουν όμως και κάποια Γ. Πιθανώς πρόκειται για ένα σημαντικό ιερό, ιδρυμένο στον 8ο αι., με χρήση ως τις αρχές του 6ου.

Βιβλιογραφία: Παπαδάκης Ν.Π., 1980, 61-67.

Πισκοκέφαλο-Αχλαδιές: Στο νότιο τμήμα της εύφορης λεκάνης της Σητείας, ερευνήθηκαν δυο ταφικά σπήλαια στις θέσεις Μπεράτι και Λαγγούφα Κεφάλας Πισκοκεφάλου. Το πρώτο περιείχε καύσεις, ταφές και σχεδόν 40 ΠΓ-Γ αγγεία. Το δεύτερο διέθετε δυο παραστάδες εκατέρωθεν της εισόδου (η μια προέρχεται από μινωικό οικοδόμημα) και διέσωζε ίχνη τουλάχιστον δέκα ταφών, που συνοδεύονταν από πλήθος αγγείων (περίπου 80 ολόκληρα). Λίγο μακρύτερα, στα Ελληνικά Πλατυσκίνου Αχλαδιών, αποκαλύφθηκαν λείψανα Γ, Ανατ. και Ελληνορρωμαϊκού οικισμού.

Βιβλιογραφία: Droop J.P., 1905-6, 37· Πλάτων Ν., 1952α, 476-477· του ίδιου, 1952γ, 639-643· του ίδιου, 1953α, 485· του ίδιου, 1953β, 292· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 262.

Σταυρωμένος-Ζου: Στο ΝΑ άκρο της κοιλάδας της Σητείας, ανάμεσα στα δυο χωριά, ανασκάφτηκε ένα μικρό ταφικό σπήλαιο με 11 Γ αγγεία.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1954α, 511· του ίδιου, 1954β, 363· Τσιμποπούλου Μ., 1987α, 266.

Σφακιά: Στα χαμηλά υψώματα βόρεια της Πραισού, πάνω στο λόφο Πατέλα Σφακίων, ήρθε στο φως ένας θολωτός ΠΓ τάφος, με ορθογώνιο θάλαμο. Περιείχε τουλάχιστον 18 ταφές, χάλκινες πόρπες και περόνες, περιδέραια από ψηφίδες σαρδίου και υαλόμαζα και περισσότερα από 30 αγγεία.

Βιβλιογραφία: Πλάτων Ν., 1955, 563· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 217· Τσιμποπούλου Μ., 1987α, 266-267.

Πραισός-Βαβέλοι (Νέα Πραισός): Νότια της κοιλάδας της Σητείας, εντοπίστηκαν ίχνη ανθρώπινης παρουσίας που χρονολογούνται στα ΠΓ και Γ χρόνια. Απλώνονται σε τρεις γειτονικούς λόφους, σε θέση που δεσπόζει στην εύφορη πεδιάδα και συγχρόνως ελέγχει τις οδούς επικοινωνίας μεταξύ της βόρειας και νότιας ακτής, αλλά και την πρόσβαση προς το ανατολικό άκρο του νησιού. Παρά τις έρευνες που συνεχίζονται από τις αρχές του αιώνα ως τις μέρες μας, δεν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά λείψανα του οικισμού.

Σώζονται μόνο τα απομεινάρια μιας εντυπωσιακής σε μέγεθος και κατασκευή αγροικίας (:), ΝΑ των τριών υψωμάτων, νότια της εκκλησίας του Αγ. Κωνσταντίνου. Πρόκειται για μια περικλειστή αυλή, διαστάσεων 30 μ. Χ 13,5 μ. περίπου, στη ΒΑ γωνία της οποίας υπήρχαν έντεκα αίθουσες. Ο περίβολος χτίστηκε από μεγάλους, αδρά λαξευμένους δόμους, πλευράς σχεδόν 1 μ. Έξω από τον ανατολικό τοίχο, ήρθαν στο φως εννιά ορθογώνια δωμάτια σε δυο παράλληλες σειρές, ενώ άλλα δύο αποκαλύφθηκαν μέσα από το βόρειο. Πάνω από τα τελευταία ίσως υπήρχε και δεύτερος όροφος, ενώ και τα τέσσερα μαζί, μπορεί να αποτελούσαν χώρους κατοικίας. Αντίθετα, τα υπόλοιπα εννιά, τα οποία περιείχαν μόνο πίθους, μάλλον χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες. Ακριβής χρονολόγηση του συνόλου δεν είναι δυνατή. Όμως, ένας ΠΑνατ. τάφος πάνω από τα ερείπια δυο δωματίων, αποτελεί ένα *terminus ante quem* και τοποθετεί την οικοδομική δραστηριότητα στα ΠΓ-Γ χρόνια.

Ένα ακόμα σημαντικό συγκρότημα ανασκάφτηκε στην κορυφή της τρίτης «ακρόπολης» (Altar Hill). Σώζονται τμήματα της χτιστής περίφραξης του, κάποιο δωμάτιο στο εσωτερικό του κι ένας βωμός, που χρονολογούνται στην Κλασική περίοδο. Ένας αποθέτης όμως, προσέφερε πηλίνα ειδώλια, κέρατα, χάλκινα αντικείμενα και ίχνη καύσεων, μαζί με Γ κεραμική. Τα παραπάνω δεδομένα, ίσως συνιστούν ενδείξεις της ύπαρξης ενός υπαίθριου ιερού, το οποίο θα είχε ως κέντρο λατρείας κάποιο πρώιμο βωμό, πριν τις υστερότερες επεμβάσεις.

Αντίθετα με τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη μορφή του οικισμού, οι πληροφορίες μας για τους τάφους του είναι πολλές. Στην περιοχή της Πραισού διακρίνουμε τουλάχιστον πέντε διαφορετικούς τύπους: α)Θολωτοί: ΝΑ της τρίτης «ακρόπολης», εντοπίστηκε ο κυψελοειδής Τ. Α, με κυκλικό θάλαμο κι ορθογώνιο προθάλαμο. Περιείχε πλούσια κτερίσματα, μεταξύ των οποίων χρυσά, ασημένια, χάλκινα και γυάλινα κοσμήματα, σφραγιδολίθους, όπλα, καθώς και ΥΓ-ΠΑνατ. κεραμεική. Λίγο νοτιότερα, στη θέση Αρφανοπεριβόλια, βρέθηκε άλλος, με ορθογώνιο δωμάτιο, δρόμο και τουλάχιστον τέσσερις ταφές μυκηναϊκών, Γ και κλασικών χρόνων. Παρόμοιος ήταν κι ένας ακόμα, στη θέση Πύργος, με Γ-Ανατ. αγγεία. Τέλος, στα Μαυρίκια, 2 χλμ. ανατολικά των Βαβέλων, αποκαλύφθηκε ένας τέταρτος, με 36 ΠΓ Β και ΥΓ αγγεία. β)Θαλαμωτοί: 500 μ. ΒΑ του τελευταίου, ήρθε στο φως ένας ακανόνιστος, λαξευμένος στο βράχο, με ταφές, 46 ΥΓ αγγεία και σιδερένια όπλα. Παρεμφερής είναι ο Τ.53, με 39 Γ αγγεία, χάλκινα κοσμήματα κ.ά. γ)Κιβωτιόσχημοι: Δυτικά του Τ. Α ανασκάφηκε μια νεκρόπολη, με διάρκεια χρήσης από την Εποχή του Σιδήρου ως την Ελληνιστική. Ιδιαίτερα ενδιαφέρων ήταν ο Τ. C, που περιείχε τρεις ταφές (οι δυο Γ), κεραμεική, πήλινες χάντρες, σφοντύλια κι ένα σιδερένιο ξίφος. δ)Ταφικά έρκη: Συναντώνται στον ίδιο χώρο και είναι όλα μονόχωρα. ε)Σπήλαια: Το σημαντικότερο, γνωστό ως Χελιδόνες ή Ρίζα Μαρωνιάς, εντοπίστηκε στις Σκάλες. Πρωτοχρησιμοποιήθηκε στη Νεολιθική περίοδο ως καταφύγιο-κατοικία, όμως από την ΠΓ-Γ άλλαξε χαρακτήρα. Περιείχε ανθρώπινα οστά και Γ όστρακα. 1,5 χλμ. ΝΑ των Βαβέλων βρέθηκε ένα μικρότερο, με πέντε ΥΓ αγγεία. Από την ίδια περιοχή κατασχέθηκε ΠΓ κεραμεική, σιδερένια όπλα, χάλκινη πόρπη και ασπίδιο.

Βιβλιογραφία: Bosanquet R.C., 1901-2, 231-270· Droop J.P., 1905-6, 24-37· Schachermayr F., 1938, 474· Πλάτων Ν., 1953α, 485· Faure P., 1956, 95· Σακελλαράκης Γ., 1966, 418· Renard L., 1967, 589-590· Δαβάρας Κ., 1978, 392· Hayden B.J., 1981, 86-88 και 138 κ.ε· Παπαδάκης Ν., Rutkowski B., 1985, 129-137· Rutkowski B., Nowicki K., 1985, 119-120· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 262-266· της ίδιας, 1987β, 268-275.

Αγ. Γεώργιος (Τουρτούλλοι): Το χωριό αυτό βρίσκεται στα υψώματα δυτικά της Πραισού. Στις θέσεις Μαντάλια κι Αμμουδόπλακα, εντοπίστηκαν δυο ομάδες Γ τάφων, θαλαμωτών και θολωτών αντίστοιχα. Στην πρώτη συγκαταλέγεται ένας, λαξευμένος στο βράχο, με τετράγωνο θάλαμο, που περιείχε μια ταφή, 14 Γ αγγεία και δυο χάλκινες πόρπες. Έντεκα ακόμα Γ αγγεία, ίσως προέρχονται από άλλον τάφο. Στη δεύτερη ανήκαν δυο Γ θόλοι με τραπεζοειδή κάτοψη. Ο ένας είχε συληθεί, ενώ ο άλλος περιείχε πέντε ταφές, ένα γυναικείο ειδώλιο, σιδερένια όπλα, χάλκινα κοσμήματα και μερικά ακόμα μικροαντικείμενα.

Βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης Σ., 1918α, 13· Δαβάρας Κ., 1964, 442· Σακελλαράκης Γ., 1966, 414· Τσιποπούλου Μ., 1987α, 259.

Σκλάβοι: 63 ΥΜ ΙΙΙΓ-ΠΑνατ. αγγεία που κατασχέθηκαν, φαίνεται ότι προέρχονται από τη θέση Αβελιακός Σκλάβων (νότια της Πραισού).

Βιβλιογραφία: Τσιποπούλου Μ., 1987α, 266.

Αγ. Σπυριδών: Στη θέση Καλαθιανά ή Πετρωτά Αγ. Σπυριδώνα, στα βουνά ΝΔ της Πραισού, ερευνήθηκε ταφικό σπήλαιο με άκαυτα οστά, χάλκινη πόρπη και 29 ΥποΜ-Ανατ. αγγεία.

Βιβλιογραφία: Τσιποπούλου Μ., 1987α, 259-260.

Ανδρόμυλοι (Αγ. Απόστολοι): Στο βόρειο άκρο της λεκάνης του Ανδρόμυλου ποταμού, πάνω σε λόφους ΝΔ της Πραισού, εντοπίστηκαν δυο ΠΓ-Γ νεκροπόλεις. Η μια βρίσκεται στο δρόμο προς τη Συκιά και περιείχε 18 χτιστούς, ορθογώνιους, θολωτούς τάφους, με μικρούς δρόμους. Περισσότερα από 200 αγγεία περισυλλέχτηκαν, που δείχνουν μια μακρά περίοδο χρήσης. Μαζί τους διασώθηκαν δυο χρυσά δαχτυλίδια, σφραγιδολίθοι, σιδερένια όπλα κι εργαλεία, καθώς και χάλκινες πόρπες και περόνες. Άλλοι παρόμοιοι τάφοι, δυστυχώς συλημένοι, ήρθαν στο φως κοντά στο σπήλαιο του Αγ. Αντωνίου.

Βιβλιογραφία: Droop J.P., 1905-6, 43-57· Πλάτων Ν., 1953α, 489-490· του ίδιου, 1953β, 296· του ίδιου, 1954β, 365· Τσιποπούλου, 1987α, 260.

Αγ. Τριάδα-Φοβολιές-Δασονάρι: Στη ΝΑ ακτή της επαρχίας, πάνω σε χαμηλά υψώματα, απέναντι από το Πρασονήσι, περισυλλέχτηκε ένας Γ αμφορέας (ίσως από τάφο) στην Αγ. Τριάδα και Γ όστρακα στις Φοβολιές και το Δασονάρι.

Βιβλιογραφία: Schachermayr F., 1938, 478-479.

Ίτανος (Ερημούπολη): Σε μια εύφορη πεδιάδα στο βορειοανατολικότερο άκρο της Κρήτης, ανασκάφτηκε ο Γ οικισμός της Ίτανου. Τα αρχιτεκτονικά του λείψανα είναι ελάχιστα, εξαιτίας της μεταγενέστερης (ελληνιστικής και βυζαντινής) εγκατάστασης. Βρέθηκαν όμως όστρακα, στην κορυφή, τη δυτική και τη νότια πλαγιά της «ακρόπολης». Κατά τη διερεύνηση τέλος, της ελληνιστικής νεκρόπολης, αποκαλύφθηκαν Γ όστρακα μέσα σε μεταγενέστερο τάφο.

Βιβλιογραφία: Schachermayr F., 1938, 477· Deshayes J., 1951, 201-209.

Όρος Μόδι: Κοντά στο ΒΑ άκρο του νησιού, δυτικά του Παλαικάστρου, στη ΝΑ πλαγιά του βουνού, σώζονται λείψανα τοίχων μιας υπαίθριας κατασκευής, που περιείχε στάχτες, πήλινα ειδώλια και Γ

κεραμική. Ίσως πρόκειται για ιερό, που χρησιμοποιήθηκε από τα ΜΜ ως τα κλασικά χρόνια.

Βιβλιογραφία: Faure P., 1962, 37.

Παλαίκαστρο: Στην ομώνυμη λεκάνη περισυλλέχτηκαν Γ αγγεία (θέσεις Καστρί και Ρουσόλακκος).

Βιβλιογραφία: Pendlebury J.D.S., 1979, 326· Πλάτων Ν., Δαβάρας Κ., 1961-2, 290· Συριόπουλος Κ.Θ., 1983, 289-290.

Χοχλακιές: Στη στενή, πεδινή λωρίδα γης, που συνδέει το Παλαίκαστρο με τη Ζάκρο, κοντά στις Χοχλακιές, βρέθηκαν Γ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Schachermayr F., 1938, 477.

Ανθρωπολίθοι: Τμήμα Γ πίθου προέρχεται από το χωριό αυτό.

Βιβλιογραφία: Schachermayr F., 1938, 478.

Ζάκρος: Στο ανατολικό άκρο της Κρήτης, μέσα σε μια εύφορη μικρή λεκάνη, εντοπίστηκαν ίχνη Γ εγκατάστασης, που καλύπτουν μια ευρεία έκταση, από την παραλιακή Κάτω Ζάκρο, μέχρι την Επάνω, στα ΒΔ. Αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών αποκαλύφθηκαν μέσα στο φαράγγι που συνδέει τα δυο χωριά. Αυτή η ασυνήθιστη, ζεστή κι απόμακρη από καλλιεργήσιμα εδάφη θέση, μάλλον επιλέχτηκε κάτω από την πίεση ενός μεγάλου κινδύνου. Στην ίδια περιοχή (θέση Ελληνικά), ερευνήθηκαν τρία ταφικά σπήλαια με οστά και Γ κεραμική.¹⁶ Άλλα δύο βρέθηκαν στο ύψωμα Του Κούκου το Κεφάλι (νότια της Επάνω Ζάκρου). Το πρώτο περιείχε 70 Γ αγγεία, σιδερένια όπλα, χάλκινα και γυάλινα κοσμήματα και το δεύτερο 15 Γ αγγεία. Ένα τελευταίο, στη θέση Μαλακάρη, έδωσε άφθονη ΠΓ-ΠΑνατ. κεραμική. Τέλος, βόρεια της Επάνω Ζάκρου, ήρθαν στο φως κάποια σημαντικά ευρήματα: α) Κοντά στο μετόχι Κλησίδι ανασκάφτηκε μια αγροικία,¹⁷ χτισμένη από μεγαλιθικούς ορθογώνιους δόμους. β) 2 χλμ. νοτιοανατολικότερα (θέση Σκάφη Βακλιάς), εντοπίστηκε μια παρόμοια, ενώ στο Μέσα Μύλο περισυλλέχτηκαν Γ όστρακα.

Βιβλιογραφία: Hogarth D.G., 1900-1, 121-149· Schachermayr F., 1938, 477· Pendlebury J.D.S., 1979, 315 και 326· Faure P., 1962, 39· Τσιμποπούλου Μ., 1987α, 261.

¹⁶ Ο Faure αναφέρει οκτώ (1962, 39).

¹⁷ Ο Pendlebury τη χαρακτηρίζει «οχυρό» (1979, 326).

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες παρατηρήσεις, σχετικά με τον αριθμό των ΠΓ και Γ θέσεων, τη διασπορά τους στο νησί, τη μορφή και οργάνωση των οικισμών, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των οικιών και ιερών, καθώς και τους τύπους των τάφων. Έτσι θα γίνει ευκολότερη και ακριβέστερη η εξαγωγή συμπερασμάτων, αλλά και ο σχολιασμός διαφόρων απόψεων, που έχουν διατυπωθεί αναφορικά με τα φυλετικά, πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά που διέπουν την ανθρώπινη παρουσία στην Κρήτη.

Σε μια έρευνα για την κατάληψη του χώρου στα Πρώιμα Ελληνικά χρόνια είναι φυσικό να μνημονεύεται η μοναδική γραπτή πηγή, τα λόγια του Ομήρου. Οι αναφορές του επικού ποιητή στο νησί είναι πολλές και γίνονται, είτε με αφορμή τη συμμετοχή των Κρητών στον Τρωικό Πόλεμο, στον οποίο διακρίθηκαν για την ανδρεία τους και τη στρατιωτική τους ικανότητα, είτε με βάση την πλούσια ναυτική κι εμπορική τους δραστηριότητα.¹⁸ Ανάμεσα στις πληροφορίες που μας παρέχουν τα έπη σε σχέση με το νησί και τους κατοίκους του, είναι και αυτές που αφορούν στο πλήθος των πόλεων του, οι οποίες στην Ιλιάδα φτάνουν στις εκατό, ενώ στην Οδύσσεια κατεβαίνουν στις ενενήντα.¹⁹ Τα σχετικά χωρία ωστόσο, δημιουργούν, ήδη από την αρχαιότητα, μεγάλο προβληματισμό.

Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει, συνδέεται με τη μορφή και το χαρακτήρα των ομηρικών κρητικών πόλεων. Ο Kirsten σημειώνει, ότι σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να φανταστούμε, πως όλες αυτές θα διέθεταν μια κεντρική εξουσία κι αυτόνομη οργάνωση κατά το κλασικό πρότυπο του 5ου αι.²⁰ Ο ίδιος θεωρεί, ότι στο συνολικό νούμερο συμπεριλαμβάνονται κώμες και περιοικίδες πόλεις.²¹ Όσο κι αν η άποψη αυτή μοιάζει ρεαλιστική, δε φαίνεται να λύνει κανένα απολύτως πρόβλημα. Η ερμηνεία του όρου «πόλις» και ο καθορισμός της μορφής της,

¹⁸ Στεφανάκης Κ.Γ., 1965α, 276-279· του ίδιου, 1965β, 327-328· του ίδιου, 1965γ, 365-366· του ίδιου, 1965δ, 393-396.

¹⁹ Β 649 και ι 174.

²⁰ Kirsten E., 1956, 41. Την ίδια άποψη διατυπώνει και η Λεμπέση (1987, 142).

²¹ Kirsten E., 1956, 41.

παραμένουν συγκεχυμένα και ασαφή αντικείμενα μελέτης. Ο Faure υποστηρίζει, ότι η λέξη αυτή κατά την αρχαιότητα υποδήλωνε ένα κράτος (un État), ή την πρωτεύουσά του, που μπορούσαν να είναι μικροσκοπικά.²² Ο Coldstream συνοψίζει τα κύρια χαρακτηριστικά που της αποδίδει ο Αριστοτέλης, ως εξής: α)ενότητα οικιστικού πυρήνα-καλλιεργήσιμων εδαφών (άστεως-χώρας), β)αυτάρκεια, γ)αυτονομία και δ)ύπαρξη κεντρικής εξουσίας.²³ Άραγε, πόσες από τις θέσεις που καταγράψαμε διαθέτουν αυτές τις ιδιότητες;

Συνολικά αναφέραμε περίπου 130, είκοσι πέντε από τις οποίες εντάξαμε σε ευρύτερες ενότητες, εξαιτίας της μεγάλης εγγύτητας μεταξύ τους. Αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών εντοπίζονται σε σχεδόν σαράντα από αυτές, ενώ τάφοι και νεκροπόλεις αποκαλύφθηκαν σε άλλες τόσες. Σε είκοσι ακόμα περιπτώσεις διαθέτουμε μόνο όστρακα, που θα μπορούσαν να προέρχονται από ΠΓ-Γ εγκαταστάσεις. Τέλος, υπάρχουν περίπου δέκα απομακρυσμένα ιερά (μερικά ίσως παγκρήτια), τα οποία θα επισκέπτονταν πιστοί από διαφορετικά μέρη του νησιού. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι το «μαγικό» νούμερο εκατό, είτε το προσεγγίζουμε, ή και το ξεπερνάμε. Όμως, αν ρίξουμε μια ματιά στο χάρτη, στην περιοχή της Πραισού για παράδειγμα, παρατηρούμε μια μεγάλη συγκέντρωση τάφων, χωρίς ενδείξεις κατοικιών. Αναλύοντας τα γεωγραφικά δεδομένα, διαπιστώνουμε ότι όλοι ανήκουν στην ίδια λεκάνη απορροής, αυτήν της Πραισού-Σητείας. Στο χώρο αυτό δε μπορεί να υπήρχε παρά μόνο ένα οικιστικό σύνολο, που θα αποτελείτο ίσως από αρκετές κώμες. Εφαρμόζοντας την ίδια μέθοδο για ολόκληρο το νησί, βλέπουμε ότι οι «Πόλεις» μειώνονται αισθητά, φτάνοντας περίπου τις εβδομήντα. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Κρήτης (κυρίως ο Νομός Χανίων), παραμένει ουσιαστικά ανεξερεύνητο, ούτε ότι η εικόνα που έχουμε σχηματίσει σήμερα για το νησί, οφείλεται σε κάποιο βαθμό και στην τύχη. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε, ότι το επίθετο «εκατόμπολις» δεν απέχει καθόλου από την πραγματικότητα; Το ερώτημα αυτό μένει ουσιαστικά αναπάντητο. Μολονότι έγινε προσπάθεια, ήδη από την αρχαιότητα, να ταυτιστούν οι εκατό πόλεις της Κρήτης, το εγχείρημα έμεινε χωρίς αποτέλεσμα.²⁴ Άλλωστε, είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς με σιγουριά, ότι οι αριθμοί του Ομήρου 100 κι 90, δεν αποτελούν παρά ένα

²² Faure P., 1959, 171.

²³ Coldstream J.N., 1984, 7-8. (Βλ. Αριστ. Πολιτικά 1252b.)

²⁴ Ο Faure παρέχει έναν πλήρη κατάλογο των φιλολογικών πηγών για τις κρητικές πόλεις, ξεκινώντας από τον Ελλάνικο, τον Ηρόδοτο και τον Έφορο, συνεχίζοντας με τον Πολύβιο, τον Ξενώνα, τον Στράβωνα, τον Πλίνιο και τον Πτολεμαίο και καταλήγοντας στον Στέφανο το Βυζάντιο. Επίσης αναφέρει επιγραφές, νομίσματα, χάρτες, ναυτικούς οδηγούς κι εκκλησιαστικούς καταλόγους της αρχαιότητας (μέχρι τον 9ο αι. μ.Χ.). Τέλος, μνημονεύει νεότερους περιηγητές-γεωγράφους-χαρτογράφους-ερευνητές, που καταπιάστηκαν με την τοπογραφία του νησιού (από το 15ο αι. μέχρι τον 20ο). Σε αρκετές περιπτώσεις γίνεται προσπάθεια να ταυτιστούν και να προσδιοριστούν οι 100 πόλεις, χωρίς να υπάρχουν όμως, ξεκάθαρα χρονολογικά πλαίσια μέσα στα οποία αυτές κατοικήθηκαν. (Faure P., 1959, 171-217).

στρογγύλεμα, ή δεν αντικαθιστούν τη λέξη «πολλές» με αυτά τα «μαγικά» νούμερα.²⁵

Η διαφορά λοιπόν, ανάμεσα στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια, ως προς το πλήθος των πόλεων, μπορεί να οφείλεται είτε σε ποιητική άδεια, είτε σε λάθος, ή και σε άλλους παράγοντες που σχετίζονται περισσότερο με την ιστορική πραγματικότητα και τη μυθολογία.²⁶ Ωστόσο, τα αρχαιολογικά δεδομένα που συγκεντρώσαμε, δεν επαρκούν για την τεκμηρίωση μιας υπαρκτής αλλαγής στον αριθμό των εγκαταστάσεων. Από τον 9ο στον 8ο αι., παρατηρούμε μια αύξηση των θέσεων, τουλάχιστον κατά 25, η οποία εστιάζεται κυρίως στα Χανιά και το Λασιθί (δέκα και δώδεκα αντίστοιχα). Όμως, για τα χρόνια μετάβασης προς την Ανατολίζουσα περίοδο, οι πληροφορίες που συλλέξαμε είναι περιορισμένες. Η παραδοσιακή άποψη για την εποχή αυτή, την οποία πρώτος διατύπωσε ο Αριστοτέλης,²⁷ δέχεται μια διαδικασία συνένωσης κωμών, για το σχηματισμό πόλεων, στα πρότυπα του αθηναϊκού συνοικισμού. Την ίδια αντίληψη εκφράζουν πολλοί μελετητές και συχνά φαίνεται να έχουν δίκιο.²⁸ Η θεωρία όμως αυτή, δεν έχει σε καμία περίπτωση καθολική ισχύ. Ήδη ανασκευάστηκε σε ό,τι αφορά στην Κνωσό,²⁹ ενώ ο Coldstream χαρακτηριστικά υποστηρίζει, ότι «δε θα ένιωθε έκπληξη ο Αριστοτέλης, αν οι Κρήτες αποδεικνύονταν εξαίρεση στον κανόνα του».³⁰

Άλλωστε, η μορφή και η θέση των ΠΓ και Γ οικισμών δεν ευνοούσε πάντα τις μετακινήσεις, ενώ κάποτε αυτές δεν κρίνονταν καθόλου απαραίτητες. Στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι οικισμοί διακρίνονταν για την αυτάρκεια και την αυτονομία τους. Σχεδόν όλοι ήλεγχαν καλλιεργήσιμα εδάφη ικανά να θρέψουν τους κατοίκους τους, στηρίζοντας την άμυνά τους είτε στη φυσική οχύρωση, είτε σπανιότερα, στην παραδοσιακή ισχύ και το μέγεθος του πληθυσμού τους.³¹ Ο Van Effenterre διακρίνει τέσσερις τύπους, ανάλογα με την ένταξή τους στο χώρο.³² Μερικοί παράκτιοι με μικρή ενδοχώρα, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη θάλασσα (Μίλατος, Ίτανος κ.ά.). Άλλοι κατέχουν μικρές κοιλάδες, προστατευμένες ολόγυρα από βουνά (Καλό Χωριό, Κοξαρές κ.ά.). Κάποιοι δεσπόζουν πάνω από μεγάλες λεκάνες απορροής, που προσφέρουν σημαντικές δυνατότητες ανάπτυξης (Γόρτυνα, Πραισός κ.ά.). Τέλος, υπάρχουν οι πολυσυζητημένοι οικισμοί κορυφής, με τη δύσκολη πρόσβαση και την καλή τους ορατότητα (Άγ. Γεώργιος Παπούρα, Τάπες κ.ά.). Χαρακτηριστικό όλων των εγκαταστάσεων είναι η σύνδεσή τους με εκτάσεις πρόσφορες για αγροτική εκμετάλλευση, καθώς και με υδάτινους πόρους (ποτάμια, πηγές). Παρατηρούμε επίσης (βλέποντας το χάρτη), ότι οι περισσότερες

²⁵ Ο Faure πάντως προσπαθεί (ό.π.).

²⁶ Faure P., ό.π., 214-217.

²⁷ Πολιτικά 1252b.

²⁸ Το παράδειγμα της Γόρτυνας είναι ενδεικτικό αυτής της διαδικασίας. (Βλ. Di Vita A., 1991, 309-319 και Allegro N., 1991, 321-330.)

²⁹ Hood M.S.F., Smyth D., 1981, 16.

³⁰ Coldstream J.N., 1984, 22.

³¹ Kirsten E., 1990, 312 και 315.

³² Van Effenterre H., 1991, 203.

βρίσκονται πάνω σε περάσματα-δρόμους επικοινωνίας. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, εντοπίστηκαν ΠΓ-Γ θέσεις κατά μήκος ολόκληρου του σύγχρονου εθνικού οδικού δικτύου του νησιού, το οποίο, όπως είναι φυσικό, ακολουθεί την προσφορότερη πορεία, σύμφωνα με τη μορφολογία του εδάφους. (Μεγάλες γέφυρες και σήραγγες αποφεύγονται στην Κρήτη και για οικονομικούς και τεχνικούς λόγους.) Μια τελευταία διαπίστωση αφορά στην εντυπωσιακή δυσαναλογία στον αριθμό των εγκαταστάσεων μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής Κρήτης. Πιθανώς αυτό οφείλεται στην ελλειπή διερεύνηση, κυρίως του νομού Χανίων, ίσως όμως να παίζει κάποιο ρόλο και ο παράγοντας τύχη.

Μετά τη σύντομη αυτή προσπάθεια ερμηνείας των αρχαιολογικών δεδομένων που σχετίζονται με το πλήθος, τη διασπορά και την ένταξη των θέσεων στο χώρο, μπορούμε να προχωρήσουμε στην εξέταση των τριών κύριων εκφάνσεων της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας, δηλαδή των οικισμών, των ιερών και των νεκροπόλεων.

Η μελέτη της πρώτης κατηγορίας απασχόλησε συχνά την έρευνα κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ο εντοπισμός των μινωικών, μυκηναϊκών, ή δωρικών επιδράσεων και η επακόλουθη φυλετική σύνθεση του πληθυσμού, προβλημάτισε πολλούς μελετητές, καθώς μάλιστα έχει ως βάση εκκίνησης τα λόγια του Ομήρου για τους Αχαιούς, Ετεόκρητες, Κύδωνες, Δωριείς και Πελασγούς κατοίκους του νησιού.³³ Ενδεικτική της προσέγγισης αυτής είναι η άποψη της Λεμπέση για τις δυο γειτονιές στο Καρφί, οι οποίες, κατά τη γνώμη της, «απηχούν τη διαφορετική καταγωγή των κατοίκων τους: τη μινωική και τη δωρική».³⁴ Ο Coldstream αντίστοιχα θεωρεί, ότι πρόκειται για «μινωίτες και μυκηναίους φυγάδες», που ζουν σε έναν μόνο ενιαίο πυρήνα, όχι σε δύο.³⁵ Κατά τη γνώμη του, η Κρήτη παρουσιάζει μια εντυπωσιακή συνέχεια με το μινωικό παρελθόν της, σε βαθμό τέτοιο, που δε συναντάται πουθενά αλλού στην Ελλάδα. Φέρνει μάλιστα ως παραδείγματα, την Κνωσό και την Αγορά της Δρήρου: η διατήρηση της ιδέας ενός κεντρικού οικισμού και της παράδοσης των «οικογενειακών» τάφων έξω από τα τείχη, που παρατηρείται στην πρώτη, αλλά και η ανάμνηση των αυλών των μινωικών ανακτόρων, που διαπιστώνεται στη δεύτερη, αποτελούν ενδείξεις με τις οποίες στηρίζει την άποψή του.³⁶ Αντίθετα, ο Kirsten πιστεύει, ότι το Βρόκαστρο, το Καβούσι και η Δρήρος είχαν Αχαιούς ιδρυτές-οικιστές, συνηθισμένους να ζουν σε μυκηναϊκές ακροπόλεις.³⁷ Με την άποψη αυτή φαίνεται ότι διαφωνεί ο Drerup, ο οποίος αναγνωρίζει στις κρητικές εγκαταστάσεις κυρίως μινωικά πρότυπα, με εξαιρέσεις (για παράδειγμα, το ανατολικό τμήμα του Καρφίου).³⁸ Οι νεότεροι ερευνητές με δυσκολία απεγκλωβίζονται από την παραπάνω συλλογιστική. Έτσι η Hayden, στην προσπάθειά της να

³³ τ 175-177.

³⁴ Λεμπέση Α., 1987, 138-139.

³⁵ Coldstream J.N., 1984, 20.

³⁶ Coldstream J.N., 1984, 20-21.

³⁷ Kirsten E., 1990, 309.

³⁸ Drerup H., 1969, 96-97.

διακρίνει τις μινωικές από τις μυκηναϊκές επιδράσεις, δεν αποκλείει την πιθανότητα ύπαρξης αντικειμενικών αιτιών που επιβάλλουν συγκεκριμένες λύσεις (λ.χ. περιορισμένος χώρος, οικονομική δυσπραγία κ.ά.).³⁹ Γεγονός είναι, ότι η συνεχής αναζήτηση φυλετικών προεκτάσεων, μπορεί να αποδειχτεί αποπροσανατολιστική για την έρευνα. Αντιλαμβανόμαστε τελικά, ότι η οποιαδήποτε ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων, θα πρέπει να στηρίζεται στην εμπειριστατωμένη μελέτη του συνόλου κι όχι στην επιλεκτική αναφορά μέρους του.

Κάτι ανάλογο ισχύει και για την ανάλυση των οικιστικών μονάδων, δηλαδή των σπιτιών. Ο εντοπισμός φυλετικών χαρακτηριστικών είναι, στην περίπτωση αυτή, ευκολότερος και κοινά αποδεκτός (για παράδειγμα, τα «θρανία» και οι πλακόστρωτες αυλές είναι μινωικά στοιχεία, ενώ οι εσχάρες δωρικά), όμως η ταυτόχρονη παρουσία τους περιπλέκει την κατάσταση. Ίσως κι αυτό το θέμα να αποτελεί ψευτοπρόβλημα, χωρίς μεγάλη σπουδαιότητα. Άλλωστε, η ίδια η διαπίστωση μιας εξελικτικής διαδικασίας από στοιχειωδέστερα σε πιο προηγμένα οικοδομικά σχέδια, συνιστά, κατά τη γνώμη μου, σημαντικότερο συμπέρασμα. Η διάθεση για μια συνεχώς ορθολογικότερη οργάνωση του χώρου, λειτουργική και με τη μέγιστη δυνατή αξιοποίηση των τοπογραφικών δεδομένων, μετατρέπεται στην εξεταζόμενη περίοδο σε κύριο μέλημα. Τα βασικά κατασκευαστικά στοιχεία παραμένουν, σε γενικές γραμμές, τα ίδια, όπως διαπιστώνουν όλοι οι ερευνητές. Αλλάζει όμως, η συνολική δομή κάθε σπιτιού και η ένταξή του στο χώρο. Αν μάλιστα συνδέσουμε τις παραπάνω παρατηρήσεις, με την αντίστοιχη πορεία προς την ιεραρχική οργάνωση των επιμέρους στοιχείων των οικισμών (κατοικιών, θρησκευτικού κέντρου, έδρας πολιτικής εξουσίας), στα πλαίσια ενός πολεοδομικού σχεδιασμού, αντιλαμβανόμαστε με τον καλύτερο τρόπο, τη μετάβαση από τους οικισμούς-κώμες στις Πόλεις. (Δεν πρέπει βέβαια να παραβλέπουμε τη σημασία των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών παραμέτρων.) Μέσα από αυτό το πρίσμα, η απάντηση στο ψευτοπρόβλημα, πως από τα μινωικά ανάκτορα φτάνουμε στις Πόλεις, προκύπτει αβίαστα, όπως παρατήρησε πρόσφατα κι ο Van Effenterre.⁴⁰

Ο τομέας αρχιτεκτονικής δραστηριότητας με τη μεγαλύτερη σαφήνεια στη μορφή και τα πρότυπα των χαρακτηριστικών του, είναι τα ιερά. Είτε απομονωμένα, είτε όχι,⁴¹ εντάσσονται με ακρίβεια στις γεωμορφολογικές συνθήκες (φυσικό περιβάλλον, έδαφος κ.ά.). Η κάτοψή τους είναι πάντα ορθογώνια, με ίσιους τοίχους. Οι μινωικές και ηπειρωτικοελλαδικές επιδράσεις είναι προφανείς, η σύνθεσή τους αρμονική και ταυτόχρονα ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε μεταξύ των κατοίκων του νησιού. Άλλωστε, η συνέχεια της λατρείας από τη Χαλκοκρατία στην Εποχή του

³⁹ Hayden B.J., 1981, 172.

⁴⁰ Van Effenterre H., 1991, 206.

⁴¹ Την πρώτη άποψη υποστηρίζει η Renard L. (1967, 578), ενώ αντίθετα η Λεμπέση θεωρεί, ότι: «Ο κρητικός ναός έμεινε δέσμιος του οικισμού. Δεν αποσπάστηκε από τα στενά του όρια...» (1987, 146).

Σιδήρου, έχει ήδη διαπιστωθεί από τους μελετητές.⁴² Ωστόσο, είναι αυτονόητη η ανάγκη βαθύτερης έρευνας των κρητικών ιερών. Πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει τη σημασία της θέσης τους στο χώρο (στα όρια του κράτους, στη χώρα, στο άστυ, ή στην ακρόπολη),⁴³ καθώς και το σπουδαίο ρόλο τους στη βιοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή (ιδίως τη μεταλλοτεχνία), τις μετακινήσεις καλλιτεχνών, τις ανταλλαγές, το εμπόριο και τις εξωτερικές σχέσεις, αφού φαίνεται ότι τα ιερατεία αποτελούσαν θεμελιώδεις φορείς εξουσίας.⁴⁴ Ιδιαίτερα τα μεγάλα «παγκρήτια» ιερά, ίσως αποτελούσαν κι εκφράσεις ενός ενωτικού, «εθνικού» πνεύματος.

Τέλος, σε ό,τι αφορά στα ταφικά έθιμα, θα πρέπει να σημειώσουμε την ομοιομορφία που παρουσιάζεται στις πρακτικές (ανοιχτές ταφές, εγχυτρισμοί, καύσεις) και τα κτερίσματα (σιδερένια όπλα κι εργαλεία, χάλκινες πόρπες και περόνες, χρυσά κι άλλα κοσμήματα), παντού στην Κρήτη. Μόνο οι τύποι (θολωτοί, θαλαμωτοί, λακκοειδείς, περιφράγματα και σπήλαια) εμφανίζουν κάποιες τοπικές ιδιομορφίες. Για παράδειγμα στο Λασιθί υπάρχουν πολλοί θολωτοί, ενώ στα Χανιά και την Κνωσό είναι κυρίως θαλαμωτοί. Η προσπάθεια σύνδεσης των διαφορών αυτών με το φυλετικό παράγοντα (βλ. Ετεόκρητες), είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένη και πρέπει να γίνεται με προσοχή, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε τη μεγάλη σημασία και άλλων στοιχείων, όπως της κοινωνικής θέσης και οικονομικής κατάστασης του νεκρού και των συγγενών του, της παρουσίας των απαραίτητων γεωλογικών δεδομένων (πετρώματα) κ.ά. Γεγονός είναι πάντως, ότι τα αρχαιολογικά τεκμήρια που προέρχονται από τάφους, είναι πολύ χρήσιμα για την εξαγωγή συμπερασμάτων, σχετικά με την οικονομία, τις ανταλλαγές, τις τέχνες, την κοινωνία, ακόμα και το κοσμοόραμα κάθε κοινότητας.

Ολοκληρώνοντας αυτή τη σύντομη μελέτη για την κατάληψη του χώρου στην ΠΓ και Γ Κρήτη, κρίνεται σκόπιμο να υπενθυμίσουμε τους στόχους της: τη διεξοδική παρουσίαση των αρχαιολογικών τεκμηρίων, καθώς και την παράθεση μερικών βασικών απόψεων των ερευνητών, σχετικά με κάποια σημαντικά οικιστικά δεδομένα (πλήθος, διασπορά κι ένταξη των θέσεων στο χώρο, μορφή και οργάνωση των εγκαταστάσεων, ανάλυση των εκφάνσεων της οικοδομικής δραστηριότητας κ.ά.). Θεωρώντας την εργασία αυτή ως ένα πρώτο βήμα στην προσπάθεια ανασύστασης της ιστορικής πραγματικότητας μέσω της οικιστικής, επιφυλασσόμαστε για μια ουσιαστικότερη προσέγγιση στο μέλλον.

⁴² Την άποψη αυτή διατυπώνουν στα έργα τους οι Hayden B.J., 1981, 153-154, Λεμπέση Α., 1987, 147-148, Di Vita A., 1991, 315-317 και Schäfer J., 1991, 358.

⁴³ Polignac F. de, 1984.

⁴⁴ Ενδεικτικές της δικαιολογημένης σημασίας που αποδίδουμε στα ιερά, είναι οι ανακοινώσεις των Morris S., Muscarella O.W., Strøm I., Markoe G.E. και Polignac F. de, σε πρόσφατη επιστημονική συνάντηση στη Νέα Υόρκη (έκδ. 1992).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A. ΠΜ:	Πρώιμος Μινωικός
ΜΜ:	Μέσος Μινωικός
ΥΜ:	Ύστερος Μινωικός
ΥποΜ:	Υπομινωικός
ΠΓ:	Πρωτογεωμετρικός
ΠΠΡ:	Πρώιμος Πρωτογεωμετρικός
ΥΠΓ:	Ύστερος Πρωτογεωμετρικός
Γ:	Γεωμετρικός
ΠρΓ:	Πρώιμος Γεωμετρικός
ΜΓ:	Μέσος Γεωμετρικός
ΥΓ:	Ύστερος Γεωμετρικός
Ανατ.:	Ανατολίζων
ΠΑνατ.:	Πρώιμος Ανατολίζων
B. ΑΑ:	Archaeologischer Anzeiger
ΑΑΑ:	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔελτ.:	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕφ.:	Αρχαιολογική Εφημερίδα
AJA:	American Journal of Archaeology
AM:	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Athen. Abteil.
Ancient Crete:	A Hundred Years of Italian Archaeology (1884-1984), Italian Archaeological School of Athens, 1985
AntCl:	L'Antiquite Classique
Archeologia :	Rocznik Instytutu Historii Kultury Materialnej. Polskiej Akademii Nauk
ARep:	Archaeological Reports
ASAtene:	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
BCH:	Bulletin de Correspondance Hellenique
BSA:	The Annual of the British School at Athens

- Cyprus and Crete: Acts of the International Archaeological Symposium: «The relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C.», 1978
- Dal Palazzo alla Citta: Atti del Convegno Internazionale: La Transizione dal Miceneo all'Alto Arcaismo, 1991
- Δ.Κ.Σ.: Πεπραγμένα του Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου
- ΕΕΚΣ: Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών
- Έργον: Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
- Greece between East and West: 10th-8th c. B.C.: Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, 1992, Kopcke G., Tokumaru I. (eds.)
- JHS: Journal of Hellenic Studies
- ΚΕΣτία: Κρητική Εστία
- ΚΧρ.: Κρητικά Χρονικά
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
- Sybrita: La valle di Amari fra Bronzo e Ferro, Roma, 1994, Rocchetti L. (ed.)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου Σ. 1950α «Παραστάσεις πολύποδος επί πρωτοελληνικών αγγείων εκ Κρήτης», *ΚΧρ.* 4, 294-318
- Αλεξίου Σ. 1950β «Πρωτογεωμετρικός ναϊσκος της συλλογής Γιαμαλάκη», *ΚΧρ.* 4, 440-462
- Αλεξίου Σ. 1956 «Ιερόν παρά το Καβούσι Ιεράπετρας», *ΚΧρ.* 10, 7-1
- Αλεξίου Σ. 1958 «Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών», *ΚΧρ.* 12, 179-299
- Αλεξίου Σ. 1961/2 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 17, Β' Χρον., 299-301
- Αλεξίου Σ. 1963 «Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης», *ΑΔελτ.* 18, Β' Χρον., 309-316
- Αλεξίου Σ. 1964 «Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης», *ΑΔελτ.* 19, Χρον. Β3, 436-447
- Αλεξίου Σ. 1965 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 20, Χρον. 3, 549-557
- Αλεξίου Σ. 1966α «Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εις Κρήτην», *ΠΑΕ*, 189-193
- Αλεξίου Σ. 1966β «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 21, Χρον. 2, 405-411
- Αλεξίου Σ. 1967α «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 22, Χρον. Β2, 480-488
- Αλεξίου Σ. 1967β «Κρήτη. Μικροανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων», *Έργον*, 115-129
- Αλεξίου Σ. 1968 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 23, Χρον. Β2, 402-405
- Αλεξίου Σ. 1971 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 26, Χρον. Β2, 491-493

- Αλεξίου Σ. 1972α «Ανασκαφή εις Αγ. Πελαγίαν Ηρακλείου», *AAA*, 230-244
- Αλεξίου Σ. 1972β «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 27, Χρον. Β2, 619-624
- Allegro N. 1991 «Gortina, l'abitato Geometrico di Profitis Ilias», *Dal Palazzo alla Città*, 321-330
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 1985 «Γεωμετρικά νεκροταφεία στο νομό Χανίων», *Ε' Δ.Κ.Σ.*, Α', 10-35
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 1987 «ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔελτ.* 42, Χρον. Β2, 569-570
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 1988α «ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔελτ.* 43, Χρον. Β2, 549-551
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 1991/93 «Απτέρα (Απτάρα)», *ΚΕστία Δ'*, 2, 280-282
- Andreadaki-Blazaki M. 1991 «The Khandia area, ca. 1200-700 B.C.», *Dal Palazzo alla Città*, 403-423
- Ανδρόνικος Μ. 1968 «Οι παλαιότερες καύσεις νεκρών στην Κρήτη», *Β' Δ.Κ.Σ.*, Α', 115-119
- Béquignon Y. 1929 «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l' Orient Hellénique», *BCH* 53, 528-529
- Blome P. 1982 *Die figürliche Bildwelt Kretas in der Geometrischen und Früharchaischen Periode*, Mainz am Rhein
- Boardman J. 1960 «Protogeometric graves at Agios Ioannis near Knossos», *BSA* 55, 128-148
- Boardman J. 1961 *The Cretan Collection in Oxford*, Oxford
- Boardman J. 1967 «The Khandiale Tekke tombs, II», *BSA* 62, 57-75
- Boardman J. 1971 «Ship firedogs and other metalwork from Kavousi», *ΚΧρ.* 23, 5-8
- Bosanquet R.C. 1901/2 «Excavations at Praesos I», *BSA* 8, 231-270
- Bousquet J. 1938 «Le temple d' Aphrodite et d' Arès à Sta Lénica», *BCH* 62, 386-408
- Boyd H.A. 1901 «Excavations at Kavousi, Crete, in 1900», *AJA* 5, 125-157
- Boyd H.A. 1904 *Gournia*, University of Pennsylvania
- Brock J.K. 1957 *Fortetsa: Early Greek tombs near Knossos*, Cambridge
- Γαβριλάκη Ε. 1988 «ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔελτ.* 43, Χρον. Β2, 558-559
- Catling H.W. 1976/7 «The Knossos area, 1974-1976», *ARep*, 3-25
- Catling H.W. 1978/9 «Knossos, 1978», *ARep*, 43-58
- Catling H.W. 1983 «New light on Knossos in the 8-7 cen. B.C.», *ASAtene* 45 (61), 31-42

- Coldstream J.N. 1961 «A Geometric well at Knossos», *BSA* 56, 159-171
- Coldstream J.N. 1963 «Five tombs at Knossos», *BSA* 58, 30-43
- Coldstream J.N. 1968 «Fortetsa», *ΑΔελτ.* 23, Χρον. Β2, 412
- Coldstream J.N. 1972 «Knossos: Protogeometric and Geometric pottery from the town», *BSA* 67, 63-98
- Coldstream J.N. 1973 *Knossos, the sanctuary of Demeter*, *BSA Suppl.* 8
- Coldstream J.N. 1977 *Geometric Greece*, London
- Coldstream J.N. 1984 *The formation of the Greek Polis: Aristotle and Archaeology*, Düsseldorf
- Coldstream J.N. 1991 «Knossos. An urban nucleus in the Dark Age?», *Dal Palazzo alla Città*, 287-299
- Coldstream J.N.,
Callaghan P.,
Musgrave J.H. 1981 «Knossos: An Early Greek tomb on Lower Gypsadhes Hill», *BSA* 76, 141-165
- Δαβάρας Κ. 1964 «Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης», *ΑΔελτ.* 19, Χρον. Β3, 436-447
- Davaras K. 1968 «Two Geometric tombs at Atsalenio near Knossos», *BSA* 63, 133-146
- Δαβάρας Κ. 1972 «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 27, Χρον. Β2, 645-654
- Δαβάρας Κ. 1973 «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 28, Χρον. Β2, 585-596
- Δαβάρας Κ. 1973/4 «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 29, Χρον. Β2, 931-934
- Δαβάρας Κ. 1976 «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 31, Χρον. Β2, 373-382
- Δαβάρας Κ. 1977 «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 32, Χρον. Β2, 334-340
- Δαβάρας Κ. 1978 «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 33, Χρον. Β2, 385-395
- Demargne P. 1931 «Recherches sur le site de l'Anavlochos», *BCH* 55, 365-407
- Desborough V.R.d'A. 1952 *Protogeometric Pottery*, Oxford
- Desborough V.R.d'A. 1972 *The Greek Dark Ages*, London
- Deshayes J. 1951 «Tessons Géométriques et Archaiques d'Itanos», *BCH* 75, 201-209
- Δημοπούλου-
Ρεθεμιωτάκη Ν. 1987 «ΚΓ'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔελτ.* 42, Χρον. Β2, 528-531 και 550
- Di Vita A. 1985 «Gortyn», *Ancient Crete*, 39-72
- Di Vita A. 1991 «Gortina in Età Geometrica», *Dal Palazzo alla Città*, 309-319
- Drerup H. 1951 «Zweizelliges Heiligtum in Aptara», *Forschungen auf Kreta*, 1942 (Matz F. ed.), 99-105

- Drerup H. 1969 «Griechische Baukunst in Geometrischer Zeit», *Archaeologia Homerica*, O
- Droop J.P. 1905/6 «Some Geometric pottery from Crete», *BSA* 12, 24-62
- Dunbabin T.J. 1944 «Archaeology in Greece, Crete», *JHS* 64, 83-88
- Dunbabin T.J. 1947 «Antiquities of Amari», *BSA* 42, 184-193
- Faure P. 1956 «Grottes Crétoises», *BCH* 80, 95-103
- Faure P. 1959 «La Crète aux cent villes», *KXp.* 13, 171-217
- Faure P. 1962 «Cavernes et sites aux deux extrémités de la Crète», *BCH* 86, 36-56
- Forsdyke E.J. 1926/7 «The Mavro Spelio cemetery at Knossos», *BSA* 28, 243-296
- Gesell G.C. 1972 *The archaeological evidence for the Minoan house cult and its survival in Iron Age Crete*, PhD. Univ. of N. Carolina
- Gesell G.C. 1985 «New light on the Iron Age tombs at Kavousi», *Ε'Δ.Κ.Σ., Α'*, 131-137
- Gesell G.C., Day L.P., Coulson W.D.E. 1983 «Excavations and survey at Kavousi, 1978-1981», *Hesperia* 52, 389-420
- Gesell G.C., Day L.P., Coulson W.D.E. 1985 «Kavousi, 1982-1983: The Kastro», *Hesperia* 54, 327-355
- Gesell G.C., Day L.P., Coulson W.D.E. 1988 «Καβούσι», *ΚΕΣΤΙΑ Δ'*, 2, 344-349
- Gesell G.C., Day L.P., Coulson W.D.E. 1991/93 «Καβούσι», *ΚΕΣΤΙΑ Δ'*, 4, 320-332
- Guest-Papamanoli A., Λαμπράκη Α. 1976 «Les grottes de Léra et de l'Arkoudia en Crète Occidentale aux Époques Préhistoriques et Historiques», *ΑΔελτ.* 31, Α'Μελ., 178-243
- Halbherr F. 1901α «Three Cretan necropoleis: Report on the researches at Erganos, Panagia and Courtes», *AJA* 5, 259-293
- Halbherr F. 1901β «Ruins of unknown cities at Haghios Ilias and Prinia», *AJA* 5, 393-403
- Hall E.H. 1914 *Excavations in eastern Crete Vrokastro*, Philadelphia
- Hartley M. 1931 «Early Greek vases from Crete», *BSA* 31, 56-114
- Hayden B.J. 1981 *The development of Cretan Architecture from the LM IIIA through the Geometric Periods*, PhD. Univ. of Pennsylvania
- Hayden B.J. 1983 «New plans of the Iron Age settlement of Vrokastro», *Hesperia* 52, 367-387
- Hayden B.J. 1988 «Fortifications of Postpalatial and Early Iron Age Crete», *AA*, 1-21

- Hazzidakis J., Renaudin L., Joly R. 1963
 «Les sepultures du bord de mer», *Études Crétoises* XIII (Mallia), 114-128
- Hogarth D.G. 1899/1900α
 «Knossos: Early town and cemeteries», *BSA* 6, 70-85
- Hogarth D.G. 1899/1900β
 «The Dictaeon Cave», *BSA* 6, 94-116
- Hogarth D.G. 1900/1
 «Excavations at Zakro, Crete», *BSA* 7, 121-149
- Hood M.S.F. 1965
 «Minoan sites in the far west of Crete», *BSA* 60, 99-113
- Hood M.S.F., Boardman J. 1961
 «Early Iron Age tombs at Knossos», *BSA* 56, 68-80
- Hood M.S.F., Smyth D. 1981
Archaeological survey of the Knossos area, *BSA* Suppl. 14
- Hood S., Warren P. 1966
 «Ancient sites in the Province of Ayios Vasilios», *BSA* 61, 163-189
- Hood S., Warren P., Cadogan G. 1964
 «Travels in Crete, 1962», *BSA* 59, 50-99
- Hutchinson R., Boardman J. 1954
 «The Khaniale Tekke tombs», *BSA* 49, 215-228
- Themelis P. 1976
Frühgriechische Grabbauten, Mainz am Rhein
- Θέμελης Π. 1991/93
 «Ελεύθερνα», *ΚΕΣΙΑ Δ'*, 4, 247-257
- Θεοφανειδης Β.Δ. 1940
 «Ι' Αρχαιολογική περιφέρεια Δυτικής Κρήτης - Πεπραγμένα 1939», *ΕΕΚΣ Γ'*, 481-486
- Ιωαννίδου-Καρέτσου Α. 1973
 «Περισυλλογή αρχαίων-Τυχαιά ευρήματα (στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη)», *ΑΔελτ.* 28, Χρον. Β2, 569-574
- Ιωαννίδου-Καρέτσου Α. 1975
 «Το Ιερό Κορυφής του Γιούχτα», *ΠΑΕ Β'*, 330-333
- Ιωαννίδου-Καρέτσου Α. 1976
 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 31, Χρον. Β2, 354-360
- Καλπαξής Θ. 1991/93
 «Ελεύθερνα», *ΚΕΣΙΑ Δ'*, 4, 257-261
- Kanta A. 1980
The LM III Period in Crete: A survey of sites, pottery and their distribution, Göteborg
- Καρέτσου Α., Ρεθεμιωτάκης Γ. 1991/93
 «Ιερό Κορυφής Κόφινα», *ΚΕΣΙΑ Δ'*, 4, 289-292
- Kirsten E. 1956
 «Die Griechische Polis als Historisch-Geographisches Problem des Mittelmeerraumes», *Colloquium Geographicum* 5 *Das Dorische Kreta, I*, Würzburg, (α' έκδ. 1942)
- Kirsten E. 1986
 «Die Insel Kreta in vier Jahrtausenden», *Gesammelte Aufsätze* (α' έκδ. στο *Die Antike* 14, 1938, 295-346)
- Kirsten E. 1990
 «Το ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πατσό Αμαρίου», *Sybrita*, 81-164
- Κούρου Ν., Καρέτσου Α. 1994

- Kunze E. 1931 *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart
- Lemerle P. 1937 «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1937. Crète», *BCH* 61, 473-475
- Lemerle P. 1938 «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1938. Crète», *BCH* 62, 482-483
- Λεμπέση Α. 1969 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 24, Χρον. Β2, 415-420
- Λεμπέση Α. 1970α «Ανασκαφικά έρευναι εις Ανατολικήν Κρήτην», *ΠΑΕ*, 256-297
- Λεμπέση Α. 1970β «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 25, Χρον. Β2, 455-461
- Λεμπέση Α. 1972 «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Κρήτης», *ΠΑΕ*, 193-203
- Λεμπέση Α. 1974 «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου», *ΠΑΕ*, 222-227
- Λεμπέση Α. 1976 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 31, Χρον. Β2, 348-35
- Λεμπέση Α. 1980 «Χάλκινο γεωμετρικό ειδώλιο από την Κρήτη», *Στήλη: Τόμος τιμητικός εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, 87-95
- Λεμπέση Α. 1981 «Η συνέχεια της Κρητομυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις», *Αεφ.*, 1-24
- Λεμπέση Α. 1985 *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου*, Αθήνα
- Λεμπέση Α. 1987 «Η Κρητών Πολιτεία», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Α', 131-172
- Levi D. 1927/9 *Arkades: Una città Cretese all'alba della civiltà ellenica*, *ASAtene*, 10-12
- Levi D. 1955/6 «Gli scavi del 1954 sull' Acropoli di Gortina», *ASAtene* 33-34, 207-288
- Levi D. 1957/8 «Gli scavi a Festòs nel 1956 e 1957», *ASAtene* 19-20 (35-36), 193-361
- Levi D. 1961/2 «Gli scavi a Festòs degli anni 1958-1960», *ASAtene* 23-24 (39-40), 377-504
- Levi D. 1967/8 «L'abitato di Festòs in localita Chalara», *ASAtene* 29-30 (45-46), 55-116
- Μαρινάτος Σ. 1931 «Μια Υστερομινωική καύσις νεκρού εκ Τυλίσου», *ΑΜ* 56, 112-118
- Μαρινάτος Σ. 1931/2 «Πρωτογεωμετρικά και Γεωμετρικά ευρήματα εκ κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.*, 1-11
- Μαρινάτος Σ. 1934 «Ανασκαφάι εν Αμνισώ της Κρήτης», *ΠΑΕ* 128-133

- Μαρινάτος Σ. 1935α «Αμνισός», *ΠΑΕ*, 196-203
 Μαρινάτος Σ. 1935β «Δρήρος», *ΠΑΕ*, 203-212
 Μαρινάτος Σ. 1936α «Ανασκαφαί εν Αμνισώ Κρήτης», *ΠΑΕ*, 81-86
 Marinatos S. 1936β «Le temple Géométrique de Dréros», *BCH* 60, 214-285
- Μαρινάτος Σ. 1938 «Ανασκαφή Αμνισού (Κρήτης)», *ΠΑΕ*, 130-138
 Markoe G.E. 1992 «In pursuit of metal: Phoenicians and Greeks in Italy», *Greece between East and West*, 61-84
- Μαρκουλάκη Σ. 1982 «ΚΕ΄Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Χανιά», *ΑΔελτ.* 37, Χρον. Β2, 376-377
- Μαρκουλάκη Σ. 1987 «ΚΕ΄Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔελτ.* 42, Χρον. Β2, 556
- Moody J., Hayden B.J. 1988 «Βρόκαστρο», *ΚΕστία Δ΄*, 2, 350-353
- Morris S. 1992 «Introduction. Greece beyond East and West: Perspectives and prospects», *Greece between East and West*, XIII-XVIII
- Μπορμπουδάκης Ε. 1968 «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης», *ΑΔελτ.* 23, Χρον. Β2, 421-431
- Muscarella O.W. 1992 «Greek and Oriental cauldron attachments: a review», *Greece between East and West*, 16-45
- Nowicki K. 1988 «Investigations in the Cretan mountains», *Archeologia* 39, 189-198
- Ξανθουδίδης Σ. 1904 «Εκ Κρήτης (Μουλιανά)», *Αεφ.*, 1-56
- Ξανθουδίδης Σ. 1918α «Ι΄ Αρχαιολογική περιφέρεια (Κρήτης)», *ΑΔελτ.* 4, Παράρτημα Ι, 9-32
- Ξανθουδίδης Σ. 1918β «Ι΄ Αρχαιολογική περιφέρεια», *ΑΔελτ.* 4, Παράρτημα ΙΙ, 18-25
- Ξανθουδίδης Σ. 1948 «Αρχαιολογικά σημειώματα», *ΚΧρ.* 2, 525-538
- Ορλάνδος Α.Κ. «Κρήτη. Ιερόν Σύμης Βιάννου», *Έργον*, 179-184
 (επιμέλ.) 1976α
- Ορλάνδος Α.Κ. «Κρήτη. Ιερό κορυφής Γιούχτα», *Έργον*, 184-188
 (επιμέλ.) 1976β
- Orsi P. 1897 «Cretan Expedition. V. Note on a Mycenaean vase and on some Geometric vases of the Syllogos of Candia», *AJA* 1, 251-265
- Oulié M., De Saussure H. 1963 «La nécropole de l' îlot du Christ», *Études Crétoises* XIII (Mallia), 103-113
- Παπαδάκης Ν.Π. 1980 «Γεωμετρικός-αρχαϊκός αποθέτης στην πόλη της Σητείας», *ΑΑΑ* 13, 61-67
- Παπαδάκης Ν., Rutkowski B. 1985 «New research at Skales Cave near Praisos», *BSA* 80, 129-137
- Payne H. 1927/8 «Early Greek vases from Knossos», *BSA* 29, 224-298

- Payne H.G.G. 1932 «Archaeology in Greece. Crete», *JHS* 52, 253-255
- Pendlebury J.D.S. 1979 *The Archaeology of Crete*, London, (α' έκδ. 1939)
- Pendlebury J.D.S., Eccles E., Money-Coutts M.B. 1932/3 «Journeys in Crete, 1934», *BSA* 33, 80-100
- Pendlebury J.D.S., Pendlebury H.W., Money-Coutts M.B. 1937/8 «Excavations in the plain of Lassithi III (Karphi)», *BSA* 38
- Πέτρου-Μεσογειίτης Χ.Ν. 1938 «Αρχαιολογική περιφέρεια Ανατολικής Κρήτης-Πεπραγμένα 1937», *ΕΕΚΣ Α'*, 611-618
- Πετρουλάκης Ε. 1915 «Κρητικής Ατσιπάδας τάφοι», *Αεφ.*, 48-50
- Pierce Blegen E. 1936 «New items from Athens», *AJA* 40, 371-377
- Πλάτων Ν. 1945/7 «Γεωμετρικός τάφος Αγ. Παρασκιών Ηρακλείου», *Αεφ.*, 47-97
- Πλάτων Ν. 1947 «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά τα έτη 1941-1947», *ΚΧρ.* 1, 631-640
- Πλάτων Ν. 1950 «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1950», *ΚΧρ.* 4, 529-535
- Πλάτων Ν. 1951α «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1951», *ΚΧρ.* 5, 438-449
- Πλάτων Ν. 1951β «Το ιερόν Μαζά (Καλού Χωριού Πεδιάδος) και τα μινωικά ιερά κορυφής», *ΚΧρ.* 5, 96-160
- Πλάτων Ν. 1952α «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1952», *ΚΧρ.* 6, 471-481
- Πλάτων Ν. 1952β «Γεωμετρικαί ταφαί της περιοχής Επισκοπής και Σταμνιών Πεδιάδος», *ΠΑΕ*, 628-630
- Πλάτων Ν. 1952γ «Ταφικόν σπήλαιον Πρωτογεωμετρικών και Γεωμετρικών χρόνων εις Μπεράτι Πισκοκεφάλου», *ΠΑΕ*, 639-643
- Πλάτων Ν. 1953α «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1953», *ΚΧρ.* 7, 479-492
- Πλάτων Ν. 1953β «Ανασκαφαί εις την περιοχήν Σητείας», *ΠΑΕ*, 288-297
- Πλάτων Ν. 1954α «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1954», *ΚΧρ.* 8, 506-517
- Πλάτων Ν. 1954β «Ανασκαφαί περιοχής Σητείας», *ΠΑΕ*, 361-368
- Πλάτων Ν. 1955 «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1955», *ΚΧρ.* 9, 553-569
- Πλάτων Ν. 1956 «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1956», *ΚΧρ.* 10, 405-422
- Πλάτων Ν. 1958 «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958», *ΚΧρ.* 12, 459-483

- Πλάτων Ν. 1959 «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1959», *ΚΧρ.* 13, 359-393
- Πλάτων Ν., Δαβάρας Κ. 1961/2 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 17, Β' Χρον., 281-291
- Polignac F. de 1984 *La naissance de la Cité Grecque: Cultes, espace et société VIII-VII s. a.J.C.*, Paris
- Polignac F. de 1992 «Influence extérieure ou évolution interne? L'innovation culturelle en Grèce géométrique et archaïque», *Greece between East and West*, 114-127
- Προκοπίου-Μεταξά Ν. 1991/93 «Αξός», *ΚΕστία Δ'*, 4, 266-268
- Προκοπίου-Μεταξά Ν. 1994 «Σύβριτος Αμαρίου. Η μετάβαση από το τέλος της Εποχής του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», *Sybrita*, 249-254
- Προκοπίου-Μεταξά Ν., Rocchetti L. 1988 «ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔελτ.* 43, Χρον. Β2, 555
- Προκοπίου-Μεταξά Ν., Rocchetti L. 1991/93 «Σύβριτος», *ΚΕστία Δ'*, 4, 269-270
- Renard L. 1967 «Notes d'architecture Proto-Géométrique et Géométrique en Crete», *AntCl* 36, 566-595
- Renaudin L. 1921 «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique», *BCH* 45, 487-568
- Rizza G. 1971 «Scavi e ricerche dell'Istituto e della Scuola di Archeologia negli anni 1968-1971», *Sicilorum Gymnasium* 24, 218-233
- Rizza G. 1973 «Nuove scoperte a Priniàs», *Γ' Δ.Κ.Σ.*, Α, 286-289
- Rizza G. 1978 «Tombe de chevaux», *Cyprus and Crete*, 294-297
- Rizza G. 1983 «Priniàs nelle fasi Geometrica e Orientalizzante», *ASAtene* 45 (61), 45-51
- Rizza G. 1985 «Prinias», *Ancient Crete*, 143-167
- Rizza G. 1991 «Priniàs. La Città Arcaica sulla Patela», *Dal Palazzo alla Città*, 331-347
- Rizza G., Scrinari V.S.M. 1968 *Il santuario sull'Acropoli di Gortina*, Roma
- Rizzo M.A. 1985α «The Idaean Cave», *Ancient Crete*, 27-30
- Rizzo M.A. 1985β «Arkades», *Ancient Crete*, 168-173
- Rocchetti L. 1967/8 «Il deposito Protogeometrico de Petrokephali presso Festòs», *ASAtene* 29-30 (45-46), 181-209
- Rocchetti L. 1969/70 «Depositì Submicenei e Protogeometrici nei dintorni de Festòs», *ASAtene* 31-32, 41-70
- Rocchetti L. 1994 «Sybrita: Lo scavo», *Sybrita*, 237-248

- Rutkowski B., Nowicki K. 1985 «Report on investigations in Greece. III. Studies in 1984», *Archeologia* 36, 119-120
- Rutkowski B., Nowicki K. 1986 «Report on investigations in Greece. IV. Studies in 1985», *Archeologia* 37, 159-170
- Rutkowski B., Nowicki K. 1987 «Report on investigations in Greece. V. Studies in 1986», *Archeologia* 38, 177-184
- Σακελλαράκης Γ. 1966 «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 21, Χρον. 2, 411-419
- Σακελλαράκης Γ. 1984 «Ανασκαφή Ιδαίου Άντρου», *ΠΑΕ*, 507-599.
- Σακελλαράκης Γ. 1986 «Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική κεραμική από τις Αρχάνες», *ΚΧρ.* 26, 7-50
- Σακελλαράκης Γ. 1987 «Αρχαιολογική έρευνα για μια αρχαιοκαπηλία το 1949 στην Κρήτη», *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνά, Β΄*, 37-70
- Σακελλαράκης Γ. 1988/9 «Ιδαίο Άντρο: Η μινωική και η ελληνική λατρεία», *ΚΧρ.* 28-29, 22-27
- Schachermayr F. 1938 «Vorbericht über eine Expedition nach Ostkreta», *AA* 53, 466-480
- Schäfer J. 1991 «Amnisos, 1984-8. Das Problem der Kultkontinuität im Falle des Heiligtums des Zeus Thenatas», *Dal Palazzo alla Città*, 349-358
- Seiradaki M. 1960 «Pottery from Karphi», *BSA* 55, 1-37
- Shaw J.W. 1980 «Excavations at Kommos (Crete) during 1979», *Hesperia* 49, 207-250
- Shaw J.W. 1981 «Excavations at Kommos (Crete) during 1980», *Hesperia* 50, 211-251
- Shaw J.W. 1982 «Excavations at Kommos (Crete) during 1981», *Hesperia* 51, 164-195
- Snodgrass A.M. 1971 *The Dark Age of Greece*, Edinburgh
- Snodgrass A.M. 1977 *Archaeology and the rise of the Greek state*, Cambridge
- Σταμπολίδης Ν. 1988 «Ελεύθερνα. Τομέας III», *ΚΕστία Δ΄*, 2, 303-305
- Stampolidis N. 1990 «Eleutherna on Crete. An interim report on the Geometric-Archaic cemetery», *BSA* 85, 375-403
- Σταμπολίδης Ν. 1991/93 «Ελεύθερνα», *ΚΕστία Δ΄*, 4, 261-263
- Σταμπολίδης Ν. 1994 *Ελεύθερνα, Ρέθυμνο*
- Στεφανάκης Κ.Γ. 1965α «Όμηρος και Κρήτη», *ΚΕστία* 152, 276-279
- Στεφανάκης Κ.Γ. 1965β «Όμηρος και Κρήτη», *ΚΕστία* 153, 327-328
- Στεφανάκης Κ.Γ. 1965γ «Όμηρος και Κρήτη», *ΚΕστία* 154, 365-366
- Στεφανάκης Κ.Γ. 1965δ «Όμηρος και Κρήτη», *ΚΕστία* 155, 393-396

- Strøm J. 1992 «Evidence from the sanctuaries», *Greece between East and West*, 46-60
- Stürmer V. 1988/9 «Αμνισός (1983-1987)», *ΚΧρ.* 28-29, 53-57
- Συριόπουλος Κ.Θ. 1983 *Οι μεταβατικοί χρόνοι: Από της μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περίοδον, 1200-700 π.Χ.*, Αθήνα
- Taramelli A. 1901 «Notes on the necropolis of Courtes», *AJA* 5, 294-301
- Τζεδάκις Γ. 1965 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 20, Χρον. 3, 568-570
- Τζεδάκις Γ. 1966 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 21, Χρον. 2, 425-426
- Τζεδάκις Γ. 1967 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 22, Χρον. Β2, 495-506
- Τζεδάκις Γ. 1968 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 23, Χρον. Β2, 413-420
- Τζεδάκις Γ. 1969 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 24, Χρον. Β2, 428-436
- Τζεδάκις Γ. 1971 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 26, Χρον. Β2, 508-517
- Τζεδάκις Γ. 1976 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 31, Χρον. Β2, 364-372
- Τζεδάκις Γ. 1977 «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔελτ.* 32, Χρον. Β2, 323-333
- Τζεδάκις Γ. 1978 «Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χανίων», *ΑΔελτ.* 33, Χρον. Β2, 364-384
- Tiré C., Van Effenterre H. 1966 *Guide des fouilles Françaises en Crète*, Paris
- Tiré C., Van Effenterre H. 1978 *Guide des fouilles Françaises en Crète*, Paris
- Τσιποπούλου Μ. 1984 «Τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Κρήτη», *ΑΔελτ.* 39, Α'Μελ., 232-245
- Τσιποπούλου Μ. 1987α «Τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Κρήτη», *Ειλαπίνη*(Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα), 253-269
- Τσιποπούλου Μ. 1987β «Κορινθιακή κεραμική στην Ανατολική Κρήτη κατά τις φάσεις Υστερογεωμετρική κι Ανατολίζουσα», *ΚΧρ.* 27, 268-275
- Van Effenterre H. 1937 «Recherches à Dréros, I», *BCH* 61, 5-32
- Van Effenterre H. 1948 «Nécropoles du Mirabello», *Études Crétoises* VIII
- Van Effenterre H. 1991 «Développements territoriaux dans la Crète Post-Minoenne», *Dal Palazzo alla Città*, 197-206

- Watrous L.V. 1974 *An archaeological survey of the Lasithi plain in Crete, from the Neolithic to the Late Roman Period*, PhD. University of Pennsylvania
- Watrous L.V. 1980 «J.D.S. Pendlebury's excavations in the plain of Lasithi: The Iron Age sites», *BSA* 75, 269-283
- Welch F.B. 1899/1900 «Knossos: Notes on the pottery», *BSA* 6, 85-92
- Woodward A.M. 1929 «Archaeology in Greece, 1928-9», *JHS* 49, 220-239
- Χατζή-Βαλλιάνου Δ. 1980 «Σμάρι Πεδιάδας. Ένα απομονωμένο κέντρο υστερομινωικού-πρωτοελληνικού πολιτισμού στην Κρήτη», *AAA* 13, 20-60
- Χατζηδάκης Ι. 1912 «Τύλισος Μινωική», *Αεφ.*, 197-233
- Χατζηδάκης Ι. 1915 «Πρωτομινωικοί τάφοι παρά το χωρίον Γούρνες», *ΑΔελτ.* 1, 59-63

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

1. Καβούσι Κισάμου
2. Σπήλαιο Δικτυνναίον
3. Τράχηλος
4. Άστρικας
5. Βούβες
6. Γαβαλομούρι
7. Τρυπητή Σελίνου
8. Γαύδος
9. Βρύσες Κυδωνίας
10. Μόδι
11. Σπήλαιο Κεράς Σπηλιώτισσας
12. Σπήλαιο Κάτω Σαρακήνας Θερίσσου
13. Χανιά
14. Σπήλαιο Λερά ή Πανός
15. Σπήλαιο Παναγίας Αρκουδιώτισσας ή Αρκουδιάς
16. Σπήλαιο Πλατυβόλας Κεραμειών
17. Άπτερα Αποκορώνου
18. Αργυρούπολη Ρεθύμνης
19. Ρέθυμνο
20. Χαμαλεύρι-Σταυρωμένος
21. Πρασιές Αμαρίου
22. Σύβριτος
23. Παντάνασσα
24. Σπήλαιο Πατσού
25. Σπήλαιο Μαργιέλες Ελενών
26. Κοξαρές Αγ. Βασιλείου
27. Κεραμές
28. Γρίβιλα Περάματος Μυλοποτάμου
29. Ελεύθερνα
30. Αξός

31. Ιδαίο Άντρο
32. Αγ. Πελαγία Μαλεβιζίου
33. Γωνιές
34. Κολλυβά Μετόχι
35. Καβροχώρι-Τύλισος
36. Σταυράκια
37. Κρουσώνας
38. Πριιάς
39. Κούρτες Καινουργίου
40. Γόρτυνα
41. Φαιστός Πυργιωτίσσης
42. Κομμός
43. Κνωσός Τεμένους
44. Μεσαμπελιές
45. Φοινικιά
46. Αρχάνες
47. Γιούχτας
48. Αμνισός
49. Ανώπολη-Γούρνες-Αρτσάς Πεδιάδας
50. Κουνάβοι
51. Επισκοπή-Σταμνοί-Αϊτάνια-Ποταμός-Αλητζανή
52. Σμάρι
53. Μαζά Καλού Χωριού
54. Αγ. Παράσκιας-Αστρίτσι
55. Κανλί Καστέλλι
56. Αφρατί-Αρκάδες
57. Μάλια
58. Αβδού-Το Φλεχθρόν
59. Κερά
60. Μελιδοχώρι Μονοφατισίου
61. Ζίντα
62. Λιγόρτυνος
63. Κόφινας
64. Ρύτιο
65. Τσούτσουρος (Ίνατος)
66. Σύμη Βιάννου
67. Όρος Κέρατον
68. Καρφή Λασιθίου
69. Τζερμιάδω-Άγ. Γεώργιος Παπούρα Λαγού-Αρμί (Μέσα Λασιθί)
70. Σπήλαιο Ψυχρό
71. Μίλατος Μιραμπέλλου
72. Μέρμηγκας
73. Ανάβλοχος
74. Βραχάσι
75. Νεάπολη
76. Δρήρος

77. Ολούς
78. Λατώ-Κριτσά-Τάπες
79. Βρόκαστρο
80. Μύθοι Ιεράπετρας
81. Καλαμαύκα
82. Γουρνιά-Ασάρι
83. Βραϊμιανά
84. Καβούσι
85. Μοναστηράκι-Θρυπτή
86. Μπέμποντας-Παναγιά Σητείας
87. Ορεινό-Σταυροχώρι
88. Αγ. Φωτιά
89. Τουρλωτή-Μυρσίνη
90. Αγ. Στέφανος (Γρας)
91. Κουτσουράς
92. Μουλιανά
93. Χαμαίζι-Λιόπετρο
94. Κρυά
95. Σητεία
96. Πισκοκέφαλο-Αχλαδιές
97. Σταυρωμένος-Ζου
98. Σφακιά
99. Πραισός-Βαβέλοι
100. Αγ. Γεώργιος (Τουρτούλλοι)
101. Σκλάβοι
102. Αγ. Σπυρίδων
103. Ανδρόμυλοι (Αγ. Απόστολοι)
104. Αγ. Τριάδα-Φοβολιές-Δασονάρι
105. Ίτανος (Ερημούπολη)
106. Όρος Μόδι
107. Παλαίικαστρο
108. Χοχλακιές
109. Ανθρωπολίθοι
110. Ζάκρος

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Αβδού-Το Φλεχθρόν, 36
Αγ. Γεώργιος (Τουρτούλλοι), 53
Αγ. Παρασκιές-Αστρίτσι, 34
Αγ. Πελαγία, 22
Αγ. Σπυρίδων, 54
Αγ. Στέφανος (Γρας), 50
Αγ. Τριάδα-Φοβολιές-Δασονάρι,
54
Αγ. Φωτιά, 50
Αμνισός, 32
Ανάβλοχος, 41
Ανδρόμυλοι (Αγ. Απόστολοι), 54
Ανθρωπολίθοι, 55
Ανώπολη-Γούρνες-Αρτσάς, 32
Αξός, 21
Άπτερα, 17
Αργυρούπολη, 18
Αρχάνες, 31
Άστρικας, 13
Αφρατί-Αρκάδες, 34

Βούβες, 14
Βραϊμιανά, 47
Βραχάσι, 41
Βρόκαστρο, 45
Βρύσες, 15

Γαβαλομούρι, 14
Γαύδος, 15
Γιούχτας, 32

Γόρτυνα, 25
Γουρνιά-Ασάρι, 47
Γρίβιλα Περάματος, 20
Γωνιές, 22

Δρήρος, 42

Ελεύθερα, 20
Επισκοπή-Σταμνοί-Αϊτάνια-
Ποταμός-Αλητζανή, 33

Ζάκρος, 55
Ζίντα, 37

Ιδαίο Άντρο, 21
Ίτανος (Ερημούπολη), 54

Καβούσι, 13, 47
Καβροχώρι-Τύλισος, 22
Καλαμαύκα, 47
Κανλί Καστέλλι, 34
Καρφί, 39
Κερά, 36
Κεραμές, 20
Κνωσός, 29
Κολλυβά Μετόχι, 22
Κομμός, 28
Κοξαρές, 19
Κουνάβοι, 33
Κούρτες, 24
Κουτσουράς, 50
Κόφινας, 37
Κρουσώνας, 23
Κρυά, 51

Λατώ-Κριτσά-Τάπες, 44
Λιγόρτυνος, 37

Μαζά Καλού Χωριού, 34
Μάλια, 36
Μελιδοχώρι, 37

Μέρμηγκας, 41
Μεσαμπελιές, 31
Μίλατος, 41
Μόδι, 16
Μοναστηράκι-Θρυπητή, 49
Μουλιανά, 50
Μπέμπονας-Παναγιά, 49
Μύθοι, 46

Νεάπολη, 41

Ολούς, 44
Ορεινό-Σταυροχώρι, 49
Όρος Κέρατον, 39
Όρος Μόδι, 54

Παλαίκαστρο, 55
Παντάνασσα, 19
Πισκοκέφαλο-Αχλαδιές, 51
Πραισός-Βαβέλοι (Νέα Πραισός),
52
Πρασιές, 18
Πρινιάς, 23

Ρέθυμνο, 18
Ρύτιο, 37

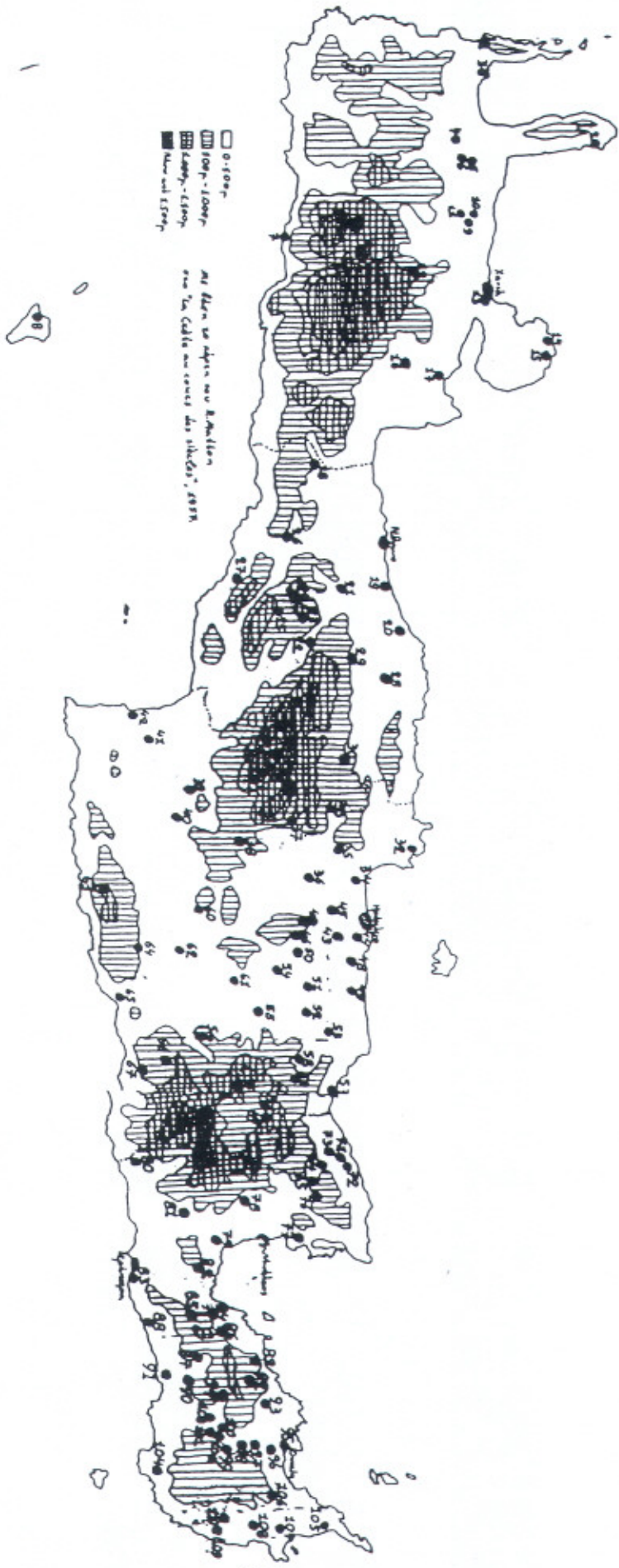
Σητεία, 51
Σκλάβοι, 54
Σμάρι, 33
Σπήλαιο Δικτυνναίον, 13
Σπήλαιο Κάτω Σαρακήνας
Θερίσου, 16
Σπήλαιο Κεράς Σπηλιώτισσας, 16
Σπήλαιο Λερά ή Πανός, 17
Σπήλαιο Μαργιέλες Ελενών, 19
Σπήλαιο Παναγίας
Αρκουδιώτισσας ή Αρκουδιάς,
17
Σπήλαιο Πατσού, 19
Σπήλαιο Πλατυβόλας Κεραμειών
(Σκοτεινοσπηλιό), 17

Σπήλαιο Ψυχρό (Δικταίο Άντρο),
40
Σταυράκια, 22
Σταυρωμένος-Ζου, 52
Σύβριτος, 18
Σύμη, 38
Σφακιά, 52

Τζερμιάδω-Άγ. Γεώργιος
Παπούρα-Λαγού-Αρμί (Μέσα
Λασίθι), 40
Τουρλωτή-Μυρσίνη, 50
Τράχηλος, 13
Τρυπητή, 15
Τσούτσουρος (Ίνατος), 38

Φαιστός, 26
Φοινικιά, 31

Χαμαίζι-Λιόππετρο, 51
Χαμαλεύρι-Σταυρωμένος, 18
Χανιά, 16
Χοχλακιές, 55

- 0-100m
- ▨ 100m-1000m
- ▩ 1000m-1500m
- Above 1500m

Así como se ve en el mapa, las elevaciones son 'Sea Castle' en general, las elevaciones, 1978.